

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 93–95, 2000–2002

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 93–95, 2000–2002

БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ И ПОЛИТИЧЕСКИЯТ РЕЖИМ 1944–1948 Г.

МИХАИЛ ГРУЕВ

Michail Griev. THE BULGARIAN MOSLEMS AND THE NEW REGIME, 1944–1948

The study deals with the process of the establishment of the Communist regime, the forceful dissolution of the “Rodina/Motherland” organization and the gradual implementation of the Communist party approach as a state policy about the Bulgarian Moslems. In that context the process of transformation of the policy of the previous regime and the direction of restoration of the Turkish-Arabic personal names, of their traditional costume and of their religious system. Parallely the political development of the country is depicted as a factor in the life of the Bulgarian Moslems. Attention is also paid to the development of the Bulgarian-Greek territorial dispute and its influence upon the problem. In that connection the participation of that population in the paramilitary illegal opposition is researched.

1. НОВ КУРС ПО БЪЛГАРОМЮСЮЛМАНСКИЯ ПРОБЛЕМ

Взаимоотношенията между установената на 9 септември 1944 г. нова власт и българите мюсюлмани през първите години след преврата са белязани в много голяма степен от въпроса за съдбата на Българомохамеданската културно-просветна и благотворителна дружба „Родина“. Макар проблемът за създаването на тази организация и за нейното развитие до 1944 г. да излиза извън хронологическите граници на настоящото изследване, струва ни се, че един негов кратък преглед ще бъде от съществено значение за изясняването на събитията и процесите, настъпили в българомюсюлманската общност през първите следвоенни години.

Като повод за създаването на дружба „Родина“ служи организирането на битова вечеринка на млади българи мюсюлмани в Смолян на 24 февруари 1937 г.

В претъпкания салон на смолянското читалище слово за необходимостта от национално осъзнаване на българите мюсюлмани произнася бъдещият председател на дружбата Ариф Бейски (Камен Боляров). На същото събиране пред смолянската общественост се обявява предстоящото учредяване на организация, поставяща си за цел главно културното издигане на българите мюсюлмани¹.

Целите на създадената на 3 май 1937 г. Българомохамеданска културно-просветна и благотворителна дружба „Родина“ са декларирани в нейния устав. В него се казва, че тя ще работи за взаимното сближение и подпомагане между българите мохамедани и българите християни в Родопите. Същевременно се заявява, че дружбата си поставя за цел събуждането и развиването на народностното чувство у българите мохамедани, култивирането на любов към род и държава, както и „да ги пази от всякакви външни пропаганди и инородни внушения и въздействия“². Още в този първи документ на новата организация ясно личи нейният характер и насоката на бъдещата ѝ дейност – борба против туркофилските чувства сред българите мюсюлмани и работа в полза на българските държавни интереси. От значение за насоката на дейността на „Родина“ е и социалният състав на нейните първи членове – 14 работници, 2 чиновници, 2 търговци, 1 учител, 1 лекар и само 1 селянин³. Този факт красноречиво свидетелства, че дружба „Родина“ възниква изцяло като организация на раждащата се българомюсюлманска интелигенция, стремяща се към интеграция в българското общество. За председател на дружбата е избран 22-годишният Ариф Бейски, за подпредседател – Адил Ходжаджиков, а за секретар – смолянският секретар на архиерейското наместничество Петър Маринов⁴.

Веднага след създаването си „Родина“ предприема организирането на вечеринки, екскурзии, курсове и пр. Всъщност по този начин тя започва да набира членове и да създава свои местни структури. Практиката обикновено е в определено селище първоначално да бъде организирана вечеринка или театрално представление, след което да се проведе учредително събрание на местната дружба. По този начин през 1938 г. е създадена дружбата в Смилян, през 1939 г. са учредени дружбите в Търън и в Златоград и пр. На изнесеното представление в Смилян за първи път присъстват и жени⁵. Родинци започват да организират и събори на по-големите празници. Неслучайно за свой патронен празник те избират Гергьовден – празник, изключително тачен както от мюсюлмани, така и от християни.

Възникнала с благоволенieto на официалната държавна власт, много скоро дружба „Родина“ придобива характеристиките на казионна организация, използвана от режима за прокарване на замисления нов курс на „приобщаване“ на българите мюсюлмани към останалата част от българския народ. В услуга на родинското движение е поставено и Мюфтийството. Като средство за преодоляване на съпротивата на консервативното духовенство се въвежда практиката за назначаването на имами и мюфтии в българомюсюлманските селища и райони само от средите на родинци. Особено важна роля в осъществяването на

тази политика има Смолянското мюфтийство. През февруари 1942 г. за мюфтия тук е назначен родинецът Мехмед Дервишев (Светослав Духовников). От този момент започва и кампания за преминаването на богослужението в джамията на роден език. За целта Коранът също е разпространен на български. Пръв започва да вика на български език от минарето на джамията в с. Буково, Маданско, имамът М. Идризов⁶. Бързо тече и подмяната на священослужителите, като за такива вече се назначават и съвсем неподготвени млади хора, активисти на движението. Става практика овакantenите кметски места в българомюсюлманските селища също да се заемат от симпатизиращи на родинци чиновници. Постепенно дружбата се превръща в продължение на държавния апарат в българомюсюлманската общност и инструмент за въздействие върху нея. Тя става и кадрови резерв на държавната администрация и Мюфтийството. Членството в дружбата е и условие за получаване на работа⁷.

Още през 1938 г. започват и акции за промяна на облеклото. Те са насочени към захвърляне на фесовете и кюляфите от мъжете, но след 1940 г. и към смяна на традиционните носии на жените мюсюлманки. Първоначално родинци разчитат на просветителството и убеждението, но когато това не дава резултат, пристъпват и към насилствени мерки. Тъй като официалната държава стои зад гърба им, те стават доста дръзки. Илюстрация за това тяхно самочувствие и поведение представлява разказът за протичането на „разфереджаването“ в горната махала на Смолян от П. Маринов, публикуван в сборник „Родина“⁸.

Постепенно на дневен ред идва и въпросът с имената. На събрание на смолянската дружба пръв засяга тази деликатна тема А. Бейски. Той предлага преименуването да започне от новородените, като им се дават само български имена. За тази цел родинци изготвят и препоръчителен списък⁹. Председателят на дружбата сам дава пример на останалите, като кръщава родилото му се през 1941 г. момиченце с българско име. През април 1942 г. делегация от 50 родинци и видни родопски общественици посещават председателя на Народното събрание и му връчват меморандум, с който се иска промяна в Закона за лицата, която да улесни смяната на турско-арабските имена с български. В последвало окръжно Смолянското мюфтийство задължава всички имами в района да регистрират от този момент нататък всички новородени само с български имена¹⁰. На 26 юни 1942 г. Народното събрание приема предложената поправка, обнародвана на 8 юли 1942 г. в „Държавен вестник“¹¹. За няколко месеца в почти цялата Смолянска околия преименуването, съпроводено с общи събрания на населението, преминава без особени сътресения.

В специално изложение до правителството управителните тела на дружбите „Родина“ в Смолян, Райково, Смилян, Могилица, Златоград, Буково, Загражден, Девин, Чепеларе и Неврокоп (дн. Гоце Делчев) искат административна подкрепа от него за замяна на традиционното облекло на българите мюсюлмани, въвеждане на поздрави само на български език и пр.¹² За назначаването на

нови кметове започва да се търси и мнението на „Родина“, а при определянето на кметските заместници (т. нар. мухтари), избирани от самото българомюсюлманско население – и смяна на техните имена с български. Същото условие важи и за имамите, шериатските секретари и постепенно се разпростира върху всички държавни чиновници. С издръжката на родинското движение се ангажира и държавният бюджет. Така през 1943 г. за „Родина“ са предвидени 1 000 000 лв., а през 1944 г. – 2 000 000 лв.¹³ Политическите събития обаче изпреварват цялостната реализация на предвидените с тези средства мероприятия.

Независимо че в годините на войната родинското движение се превръща в трансмисия на цялостната държавна политика към българите мюсюлмани, следва да се отбележи, че до края то не става масово движение, подкрепяно от мнозинството от това население. До голяма степен то остава регионално, с най-силно влияние в Смолянско и Златоградско. В Неврокопско, Разложко и Чепинско, както и в други райони на Родопите, влиянието на „Родина“ е доста ограничено. В този смисъл популярността на движението като масово и всеобщо, създадено в отговор на обективно формирани се настроения сред българите мюсюлмани, като цяло е повече плод на пропагандата. Насилствените методи на „убеждение“, възприети през последните години от съществуването на движението, активно подкрепяни от режима, създават ненавист у мнозинството от българите мюсюлмани към идеите на „Родина“ и към самите родинци. Категорично свидетелство за това е поведението на българите мюсюлмани след превратът на 9 септември 1944 г. В обществен план родинското движение поставя началото на редица спекулации – политически, научни и пр., с противоречивата и до голяма степен трагична съдба на българите мюсюлмани.

Този кратък преглед на създаването и развитието на родинското движение в периода до 1944 г. има за цел да очертае основните проблеми и тенденции в българомюсюлманската общност и в държавната политика към българите мюсюлмани през този период. В такъв смисъл той е насочен към изясняване на предисторията на възприетия от комунистическата партия нов курс по отношение на българомюсюлманския проблем и към дружба „Родина“ в частност.

В годините до преврата на 9 септември 1944 г. комунистическата партия няма официално декларирано отношение към нея. Това мълчание на БРП може да бъде обяснено или с не особената ѝ компетентност по българомюсюлманския въпрос на този етап, или с неговата незначимост от гледна точка на глобалните интереси на комунистическото движение. Следва да се отбележи също, че като цяло БРП няма силни традиции в районите, населени с българомюсюлманско население, подкрепящо по правило, волю или неволю, партията на власт, и разполага с доста анемични структури само в някои от по-големите населени места.

С приближаването на войната към българските граници и особено с упражняването на някои насилствени методи за „приобщаване“ на българите мюсюл-

мани от властите и „Родина“ картината на обществените настроения отчасти се променя.

Без да разполага с официалното становище на партийното ръководство и за да бъде в течение с разрастващото се в Родопския край родинско движение, смолянската партийна група проявява самоинициатива и през 1940 г. взема решение за инфилтриране на комунисти в дружбата, „за да дават правилно направление на нейната дейност“¹⁴. С тази задача в „Родина“ се включват бъдещите партизани Никола Палагачев, Сюлейман (Симеон) Фисински и някои други партийни членове. Същевременно местната организация на смолянските комунисти взема отрицателно становище по отношение методите на работа на дружбата. Именно тази тяхна позиция, която след деветосептемврийския преврат ще се превърне и в официална за БРП (к), успява да спечели привърженици за комунистическото движение от средите на българомюсюлманското население и да ги настрои благосклонно към него. Следва да се отбележи обаче, че симпатиите на това население към БРП (к) и към ръководеното от нея съпротивително движение не са свързани с никакви идейни мотиви или с неговото „класово осъзнаване“, а с търсене на естествен съюзник срещу „Родина“ и срещу стоящия зад гърба ѝ държавен апарат с всичките му репресивни институции. Благодарение на това комунистическата партия успява да стъпи по-стабилно в недостъпните по-рано за нея родопски околии и да създаде своя мрежа от ятаци и помагачи от средите на българомюсюлманското население. През юни 1944 г. среднородопският партизански отряд „Кольо Шишманов“ дори разпространява „Позив към българите-мохамедани“, обявявайки се в него против методите на „Родина“ и в защита на правото им да се наричат с турско-арабските си имена, да носят традиционното си облекло и пр.¹⁵ Всичко това дава на комунистите известен аванс на доверие сред българомюсюлманското население, виждащо на този етап в тяхно лице защитници на неговите права и свободи.

Превратът на 9 септември 1944 г. минава без особени трудности в родопските селища. Той е посрещнат спокойно от населението, което започва да се преориентира към новата власт. На много места към смяна на старите селски управи с представители на Отечествения фронт се пристъпва няколко дни, дори седмици по-късно. Така например в Смолян партизаните слизат на 12 септември 1944 г., в Девин комитет на ОФ е създаден на 13 септември 1944 г., в селата от Ардинска и Златоградска околия такива комитети се формират в периода 15–17 септември, а в Токаченска община – Крумовградско, в чийто състав влизат и българомюсюлманските села Тихомир и Стрижба – на 7 октомври 1944 г. Във формираните селски, градски и общински комитети на ОФ в българомюсюлманските селища, които на много места съвпадат с местните управи, по правило се включват и представители на българомюсюлманското население¹⁶. С това новата власт прави първия сериозен реверанс, като предприема стъпки за включването на представители на българите мюсюлмани в местната власт и прекратяване на съществуващата практика да бъдат наз-

начавани за кметове и секретар-бирници доверени на режима хора от вътрешността на страната.

В тази обстановка поведението на дружба „Родина“, и по-точно на родинци, е особено интересно. Поради военното положение, мобилизирането на някои от членовете ѝ и най-вече неяснотата в намеренията на новата власт дружбата и нейните местни структури не свикват събрания. Както свидетелства секретарят на „Родина“ Петър Маринов в спомените си¹⁷, около седмица след превратата той отива на разговор с новия смолянски околийски управител Райчо Даскалов, за да се ориентира за намеренията на местните комунисти, а и за да предложи сътрудничество, своето и на организацията, на новата власт. В този разговор Маринов препоръчва реформирането в отечественофронтовски дух, но запазването на „Родина“ и следвания от нея курс по българомюсюлманския въпрос. Секретарят на организацията предлага „образуването на ОФ-комитет и дори на партийна организация (на БРП (к) – б. м., М. Г.) към нея“¹⁸. От цитираните обаче спомени на Маринов става ясно, че намеренията на местните комунисти са други – те вече се готвят за кампания срещу дружба „Родина“ или, което е по-вероятно – чакат становището на своето висше ръководство.

Още преди началото на кампанията срещу дружбата и непосредствено след преврата, в процеса на формиране на местни ОФ комитети и органи на властта, по-активната част от родинци правилно схващат новите настроения и се включват в състава на тези комитети именно като представители на българомюсюлманското население. Така девинският и бъдещ Смолянски мюфтия Исеин Сеферков, все още с българското си име Асен Северинов, е избран за член на общоградския комитет на ОФ в Девин при формирането му именно като представител на своите едноверци¹⁹. Бившият вече Смолянски мюфтия Светослав Духовников е избран за секретар на ОФ комитета в родното му село Търън. В него фигурира и името на друг виден родинец – Вихър Изворов²⁰. Самият секретар на дружбата П. Маринов става учредител на местната организация на БРП (к) в родното си село Проглед на 1 октомври 1944 г.²¹ Ардинският мюфтия Бойчо Огнянов също става председател на ОФ комитета. Подобна идейна метаморфоза настъпва и у председателя на дружбата Камен Боляров (Ариф Бейски), който се включва в органите на Държавна сигурност²², при Величко Караджов (Исеин Коджахасанов), Руен (Риза) Солаков и у много други бивши родинци.

Ориентирането на голямата част от родинските дейци към активно сътрудничество с новата власт не успява да промени съдбата на организацията, с чието отрицание вече са ангажирани редица видни смолянски комунисти. Въпросът дали кампанията срещу „Родина“ в Родопския регион е иницизирана от БРП (к) в лицето на Никола Палагачев, Кирил Василев и пр. или самата комунистическа партия се ориентира и използва в момента негативното настроение на българомюсюлманското население остава открит. По-вероятна изглежда втората хипотеза, тъй като в докладите на различните кметове до околийските управители и от месечните сводки на последните до областните директори става

ясно, че по места още през септември и октомври 1944 г. вече е започнало спонтанно възстановяване на старите имена и традиционните носии. Този процес се насърчава от местните ръководства на комунистическата партия и на Отечествения фронт, в които по това време се включват както родинци, така и изявени противници на „Родина“, тормозени преди това от властите и ползващи се вече със статут на „репресирани“. За стимулирането на тези антиродински настроения по места безспорно влияние оказва и декларираното в първата програма на отечественофронтовското правителство от 17 септември 1944 г., изпълняваща до 1948 г. и функцията на политическа програма на самата коалиция Отечествен фронт. В нея между другото новата власт си поставя за задача: „Пълна свобода на вероизповеданията и религиозна търпимост. Уреждане режима на църквите и отделяне църквата от държавата.“²³ Така, макар и косвено, в програмата на ОФ заляга въпросът за възстановяване свободата на вероизповедание и на правата на вярващите, най-вече на българите мюсюлмани и на евреите, които предният режим явно дискриминира. Поради тясната връзка между дружба „Родина“ и стария държавен апарат, за голяма част от българите мюсюлмани възстановяването на религиозната свобода в този момент естествено е свързано с отрицанието на тази организация.

За първи път „Родина“ е заклемена официално на събрание на българи мюсюлмани в Смолян на 10 октомври 1944 г. Събранието е организирано от местните комунисти и е ръководено от видния партизански командир подполковник (по-късно генерал) Ив. Радев, отговарящ за връзките с гръцките партизани. В своето слово той говори за плачевното състояние на българите мюсюлмани в близкото минало, в резултат на което е създадена естествена близост между тях и комунистическото движение. Речта на Радев е издържана в ласкателен за българите мюсюлмани дух. Той оценява високо даваната от тях подкрепа на партизанските единици в Родопския край. Тук той провъзгласява възстановяването на пълната верска свобода на българите мюсюлмани и възможността за отваряне на духовни училища (медресета), вкл. и за изучаването на Корана²⁴.

Духът на изказванията на това събрание, или по-точно казано конференция, тъй като присъстват представители на българите мюсюлмани и от други околии, е изцяло против „Родина“ и срещу издателя на сп. „Родопа“ Христо Караманджуков, подкрепящ активно родинското движение. Особено остро е изказването на Адил Косев, обявил се за представител на Долен Рупчос. Той призовава за съд и разправа с ръководителите на „Родина“²⁵.

Конференцията в Смолян поставя началото на голяма антиродинска кампания, придружена с акция за насърчаване на българомюсюлманското население за връщане на турско-арабските имена и външните белези на вярата (фесове, фереджета и пр.). Тук особено се отличават К. Василев, който агитира в селищата от Смолянска околия, и Анастас Примовски – действащ в Ардинска околия²⁶. В Чепинско антиродинската кампания се води от бившия партизански

командир и по това време пазарджишки околийски управител Манол Велев, който в духа на федеративното устройство на Съветския съюз и Югославия агитира за помашка република. В Смолян един от местните партийни ръководители – Райчо Гаврилов, организира събрание в двора на джамията, след което са изгорени преведените по-рано на български език молитвеници и е възстановено пеенето и служенето на арабски²⁷.

Развихрянето на тази кампания обаче кара част от комунистите да си зададат въпроса – всичко това не е ли насочено против държавата и косвено срещу тях, след като „те са вече властта и държавата“. На 22 октомври 1944 г. комунистът Васил Димитров се обръща с писмо до околийския началник на милицията в Смолян, с което го информира за опасността от надделяването на туркофилски чувства сред българомюсюлманското население и за фактическото подпомагане от властта на враждебни на новия режим сили²⁸. Във връзка с писмото на Димитров и с други, подадени по канален ред нагоре сведения, на 20 ноември 1944 г. МВР изпраща окръжно до областните директори и околийските управители да организират разяснителна кампания с цел прекратяване тенденцията към турчеене²⁹. Независимо от това обаче, до промяна в следващия политически курс не се стига.

У повечето партийни и ОФ ръководители по това време надделява убеждението, че приобщаването на българите мюсюлмани към властта трябва да стане чрез подобряване материалното положение на тези хора, посредством създаване на поминък и препитание и по този начин да се върви към изравняване – не само като права, но и като материални възможности, с останалата част от българския народ. В този дух са и първите стопански мероприятия на новия режим. Изравняването на нарядно разпределяните хранителни дажби на българите мюсюлмани и турците, заедно с тези на останалите български граждани, също има изключително важно значение за приобщаването на тези хора към властта на този етап. С това всъщност се отстранява една огромна неправда, която кара в годините на войната мюсюлманското население да се отнася крайно резервирано към властта. Това е и един от основните аргументи на противниците на „Родина“ от средите на самите българи мюсюлмани в близкото минало, които основателно поставят въпроса – защо след като са българи, не са изравнени с останалите българи по хранителни дажби. Реквизициите за фронта също започват да се събират в същите размери, в каквито се събират и от българското християнско население – за разлика от по-рано, когато не са редки случаите на облагане на мюсюлманските семейства с много по-големи реквизиционни задължения, отколкото християнските. В този дух са решенията и на първите околийски ОФ конференции в родопските околии, започнали през ноември 1944 г. Всички те вземат решение за възстановяване на потъпкваните до 9 септември 1944 г. права на българите мюсюлмани, за изравняването им при снабдяването и реквизициите с останалите граждани и пр. По всички тези въпроси специално отношение, както и отрицание на „Родина“, декларира Смо-

лянската околийска ОФ конференция от 8 ноември 1944 г. В нейните решения под № 12 фигурира искането „за даване под съд всички народни подтисници, които насилствено и по безчестен начин са отнемали имотите и богатата от техния труд на населението, които насилствено са заставяли мохамеданите да променят имената и носиите си“³⁰.

На основание на тези и други подобни решения „Народният съд“ привлича като обвиняеми секретаря на „Родина“ П. Маринов и члена на смолянското й ръководство Светослав Духовников. Заедно с това по места тече разправа с изявени по-рано родинци. Така Асан (Асен) Кумедов от с. Кутела, Смолянско, полудява от побоища; Борислав Моряков от Търън умира по-късно вследствие травмите, нанесени му от побоищата; с трайно увредено здраве, по същите причини, е и Асан (Асен) Зеров от с. Войкова Лъка, Рудоземско³¹. Както пише самият Зеров в спомените си, той и неговите съмишленици стават жертва на свои едновърци, противници на „Родина“ в миналото, които, използвайки конюнктурата, са успели да станат милиционери, членове на ОФ комитети и пр.³² Властта фактически се оказва в пълна тяхна услуга или, което е по-точно – те сами се превръщат във властта по места. Макар че Маринов и Духовников впоследствие са оправдани от „Народния съд“, върху тях също остава сянката и съмнението за „неблагонадеждност“. Всички усилия и опити, които те правят по-късно да се приобщат към новия режим, остават безуспешни.

В духа на възприетите от комунистическата партия и от доминирания от нея Отечествен фронт политика на създаване на самостоятелни ОФ организации и комисии от представители на различните етнически общности – евреи, арменци, цигани и пр., се предприемат стъпки и за създаването на такава структура и сред мюсюлманите. На този етап управляващите не правят съществена разлика и не диференцират политиката си спрямо турците и по отношение на българите мюсюлмани. По-скоро прикрепват последните към турците. На 27 и 28 декември 1944 г. в софийското кино „Култура“ е свикана конференция на представителите на турското население в страната, организирана от Националния комитет на Отечествения фронт и от Главното мюфтийство. На конференцията са поканени и представители на българите мюсюлмани. Подборът обаче на делегатите се осъществява не от комитетите на ОФ по места, а от джамийските настоятелства³³. Това става причина за делегати да бъдат изпратени представители на най-консервативните среди от българите мюсюлмани, тясно свързани с религиозния живот. В духа на времето предмет на обсъждане на конференцията е тежкия живот преди деветосептемврийския преврат и дискриминацията на малцинственото население от официалните власти, от една страна, и от друга – перспективите пред българските мюсюлмани и мерките за привличане на голяма част от тях към Отечествения фронт и неговата политика.

По инициатива на НК на ОФ на 29 декември 1944 г. българомюсюлманските делегати се обособяват в отделна конференция, на която изложение за намеренията на правителството правят главният секретар на Министерството на про-

пагандата М. Файонов и членът на ЦК на БРП (к) Раденко Видински. И двамата оратори подчертават правото на помашкото население на пълна личностна и религиозна свобода и заклеияват водената от бившата власт и „Родина“ политика. Изказват се и представители на всички родопски околии. Конференцията взема решение за „премахване на термина „българомохамедани“, създаден от сторонниците на фашизма в Родопския край, и заменянето му със званието „помак – мюсюлмани“, което название е близко и до народа и е добило право на гражданственост, признанието за малцинство“³⁴. Около това основно искане – признаване помаците за малцинство, са обединени и другите осем пункта от решенията на конференцията. Те включват възстановяването на наследствени права на близките на избягалите в чужбина помаци, създаването на свобода на изучаване на Корана, увеличаване на часовете по вероучение, пряка изборност от населението на имамите и мюфтиите и пр. Заедно с това се издига искането за увеличаване на хранителните дажби, разпределяни нарядно, и тяхното изравняване с тези в другите райони на страната³⁵. Това показва, че макар правителството да изравнява доставките за християни и мюсюлмани в Родопите, средната дажба в този район продължава да бъде по-ниска от тези в останалите околии. Както вече стана дума обаче, основното искане на тази конференция е друго, а именно получаването от помаците на статут на малцинство и всички произтичащи от това права.

В подобен дух са и решенията на проведената на 30 декември 1944 г. конференция с помаците комунисти в Пловдив. В свой доклад до областния директор в Пловдив смолянският околийски управител Р. Даскалов съобщава³⁶, че тези искания на българите мюсюлмани представляват преход към обявяването им за турци, каквото според него е съкровено им желание. Макар, както личи от доклада, Даскалов да е твърд противник на обособяването на българите мюсюлмани в отделна малцинствена група и на отправените от тях искания, все пак властта като цяло прави необходимото за тяхното частично удовлетворяване.

На 24 януари 1945 г. „Държавен вестник“ публикува приетата два дни порано от правителството Наредба-закон за изменение и допълнение на Закона за лицата. С нея се дава право на българите мюсюлмани, които в периода 1942–1944 г. са променили турско-арабските си имена с български, по облекчена процедура, предвиждаща промяна не по съдебен, а по административен път, да бъдат върнати старите им имена по същия ред³⁷. Тази Наредба-закон представлява първият официален правителствен акт, свидетелстващ за коренна промяна в следвания до 1944 г. курс по българомюсюлманския въпрос. С нея се пристъпва към удовлетворяване на част от исканията на конференцията от 29 декември 1944 г. и се узаконява фактически започнал процес. Във връзка с новата Наредба-закон същият смолянски околийски управител – Даскалов, подобно на другите свои колеги от родопските околии, на 30 януари 1945 г. изпраща окръжно до всички кметове, в което между другото се казва: „При

това положение всички българи мохамедани, които насилствено са били заставени да сменят имената си, могат да поискат връщане на старите си имена. Разгласете това най-широко между населението, като му разясните начина, по който ще стане това и му дадете пълно съдействие за подаване на нужните заявления и пр.³⁸

Тези разпоредби форсират започналия още преди това спонтанен процес на замяна на българските имена с турско-арабски. Започва смяна на имената дори на хора, които не подават заявления, вкл. на тези, нежелаещи да връщат старите си имена. Те са им променяни служебно. Такъв е случаят с жестоко бития Асан Зеров³⁹. Стихийността на тази акция създава условия за спекула и бързо забогатяване на различни амбулантни търговци, които започват да продават фесове за по 5000 лв. тогавашни пари, фереджета, сатенени платове за тях и пр.⁴⁰ Обогатяват се и много адвокати, използващи невежеството на голяма част от българомюсюлманското население, заблуждавайки много хора, че водят дела за промяна на имената им, като вземат големи суми за заявления. Ползвайки се от тази конюнктура, се обогатяват и някои функционери на режима. Такъв е случаят с члена на Околийския комитет на БРП (к) в Смолян Анастас Примовски. В писмо от комитета на ОФ в с. Петково до секретаря на ОК на БРП (к) – Смолян се съобщава, че същият вземал големи суми от порядъка на 700–800 хил. лв., черги и халища „уж за да „действа“ за тяхното преименуване“. Съобщава се също така, че Примовски действал и в Давидковска и Загражденска община и се призовава Смолянският околийски комитет да вземе мерки⁴¹. Вероятно заради този и други сигнали Примовски преминава от партийна на журналистическа работа и от 20 март 1945 г., заедно с К. Василев и други смолянски комунисти, започва да издава вестник „Родопска мисъл“. Вестникът рекламира себе си още в своята уводна статия като рупор на политиката на ОФ в Родопския край и по-специално по българомюсюлманския въпрос. Статията е емблематична с нападките си срещу „Родина“. И понеже по това време югославският опит както в разрешаването на междурелигиозните и междуетническите конфликти, така и във всичко останало, подобно на съветския опит, е „челен“, авторът на уводната статия, вероятно К. Василев, пише за родинци: „В своята безпринципност и затъпяване те достигнаха до глупави, дребнави, смешни и просташки средства на „приобщавания“ и „осъзнавания“ като например промяна на имената и носиите, като забравиха, че в Босна и Херцеговина има славяни, които имат имена и вяра като нашите помаци, но които въпреки това се чувстват и са осъзнати като чистокръвни славяни.“⁴²

Бързата промяна на българските с турско-арабски имена на българите мюсюлмани в края на 1944 и началото на 1945 г. налага подменяне и на общинските регистри, и на документите за самоличност и по-специално на легитимациите (личните карти). Този въпрос се обсъжда и на околийската конференция на БРП (к) в Смолян на 26 март 1945 г. На нея се взема и становище по българомюсюлманския въпрос въобще. По този повод в резолюцията на конференция-

та се казва: „Да не гледаме на помаците през призмата на великобългарския шовинизъм. Да престанем да се дразним от това дали помакът ще се пише помак или той ще бъде наречен българин-мохамеданин или само мохамеданин. Да им се даде свобода в това отношение, кой както намери за добре, така да се пише и именува. Необходимо е политико-просветна работа сред помаците и облекчаване тяхното икономическо положение... Становището на Работническата партия е, че „помак“ може да се пише в легитимациите на мохамеданите.“⁴³ Решението на околийската конференция на БРП (к) в Смолян се споделя и от партийните ръководства в другите околии. Въобще по това време Смолянската организация на комунистическата партия си извоюва позицията на безспорен авторитет по българомюсюлманския въпрос и като фактор, чието мнение влияе върху формирането на политиката в тази сфера в национален мащаб.

На този етап обаче се забелязват и известни различия при интерпретирането на горното решение. Те, разбира се, трудно биха могли да бъдат обяснени с различия във вижданията на някои местни дейци поради желязната дисциплина в тази партия. По-скоро обяснението следва да се търси в не особената информираност на някои от партийните функционери по места. В резултат на това в общинските и данъчните администрации, в документите за самоличност и пр. се установява пълен терминологичен плурализъм, като понякога едно и също лице е определено в различни документи като „помак“, „българин-мохамеданин“ или само „мохамеданин“. Всъщност това смесване на понятията отразява сравнително точно объркването в комунистическите и отечественофронтовските среди по българомюсюлманския въпрос и липсата на представа по детайлите и рамките на следваната глобална политическа линия.

2. ПОЛИТИЧЕСКИТЕ СЪБИТИЯ ПРЕЗ 1945–1947 Г. И БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ

Във времето след преврата на 9 септември 1944 г. и особено в периода 1945–1947 г. проблемът за българите мюсюлмани се преплита тясно с динамизирането на политическия процес вътре в страната, свързан с формирането на политическа опозиция и провеждането за по-малко от година на три последователни избора (за XXVI обикновено народно събрание (ОНС), референдум за премахване на монархията и избори за VI Велико народно събрание (ВНС). В тази връзка отношението на българите мюсюлмани към ставащото в страната има важно значение за техните взаимоотношения с официалната власт. Изключителната наситеност и динамика на политическия процес през 1945–1947 г. се вплита в сложната политическа мозайка на първите следвоенни години и съвпада с българо-гръцкото противопоставяне, на което ще се спрем по-късно. Особено място в тази поредица от събития заема предизборната кампания във връзка с първите следвоенни избори за XXVI ОНС.

Поради първоначалното насрочване на изборите за август 1945 г. и послед-

валото им отлагане за ноември с. г., кампанията започва още през пролетта на същата година и съвпада с процеса на обособяването на политическата опозиция в страната в лицето на БЗНС „Никола Петков“, БРСДП (обединена) и Демократическата партия. В контекста на българомюсюлманския въпрос предизборната кампания на ОФ съвпада и с инспирираните от гърците „меморандуми на помашкото население“, издигащи искания за преминаването на обширни части от Родопите към Гърция. Това, от своя страна, в условията на неизяснения международен статут на България, също влияе върху обществените настроения. С цел спечелването на изборите представителите на управляващия Отечествен фронт започват активна пропаганда от страниците на вестниците „Родопски фронт“ и „Родопска мисъл“. Специален акцент в тази пропаганда се поставя върху търсене на общото между „монархо-империалистическите наглости на Гърция“ и българската опозиция⁴⁴. В хода на кампанията и с оглед укрепване на българската позиция по българомюсюлманския въпрос на предстоящата мирна конференция, Отечественият фронт лансира като кандидати за депутати двама представители на това население – Юсеин Шолев и Али Чепчиев. Показателно е, че и двамата са издигнати като кандидати на БРП (к), независимо че съгласно предварителната договорка тя трябва да има толкова депутатски места (94), колкото например крилото на БЗНС, останало в ОФ. Явно е, че комунистическата партия иска да запази своята водеща роля при формирането и провеждането на политиката към българите мюсюлмани. Особено се разчита на дотогавашния кмет на село Св. Петка, Чепинско, Ю. Шолев⁴⁵. Именно Шолев е човекът, който по-късно представлява официално българите мюсюлмани в XXVI ОНС.

За тези избори характерна особеност е формирането на специални женски секции. Тяхното обособяване за селищата с българомюсюлманско и турско население е в съзвучие с изискванията на мюсюлманската религия и също представлява част от демонстрираната официална линия на респект към вярата и религиозните чувства на тези хора. Членовете на избирателните комисии в женските секции също са жени, обикновено местни учителки или командировани от вътрешността на страната активистки. Много рядко в комисииите се включват мюсюлманки поради тяхната неграмотност. Както женските, така и мъжките секции в тези селища са съставени само от активисти на ОФ и по-специално на комунистическата партия, което естествено поражда възможности за изборни нарушения. Практиката обаче на разделяне на изборните секции на мъжки и женски се запазва до изборите през 1949 г. вкл.

Поради бойкота на опозицията и нейното неучастие в изборите на 18 ноември 1945 г. резултатите от тях са предварително известни. От гласувалите 84,8% ОФ получава 88,14%⁴⁶. В това отношение резултатите в българомюсюлманските селища не се отличават от тези в останалите части на страната. Дори в доклад на Смолянския околийски изборен комитет за проведените избори се казва: „Помашкото население, мъже и жени, се яви масово и подкрепи ОФ,

като процентът от бели бюлетини е сравнително по-малък от този на селищата с българско население.⁴⁴⁷

Резултатите от изборите за XXVI ОНС на 18 ноември 1945 г. при неучастие на опозицията в тях и при политическото насилие и произвол, царящи в страната, не са изненада и същевременно не могат да бъдат показателни за влиянието на БРП (к). В същата степен това се отнася и за гласуването в българомюсюлманските селища. По традиция, завещана от предвоенния период, българите мюсюлмани в голямата си част по принцип гласуват за управляващите. Избирането обаче в XXVI ОНС на двама депутати, лансирани за първи път като представители на българите мюсюлмани, има важно пропагандно значение. Обиколките на двамата депутати оказват влияние и за разширяване на позициите на режима сред това население. Те съвпадат и със започналата кампания около организирането на референдума за премахване на монархическата институция през лятото и есента на 1946 г.

В родопските селища, като и в цялата страна, започва изграждането на комитети за република. Наред с активистите на комунистическата партия, в българомюсюлманските селища активно се включват отново бившите родински дейци. Така комитетът в с. Търън се ръководи от Светослав Духовников⁴⁸. В комитета в Девин влизат Риза Солаков, Джемал Адърв и др. родинци⁴⁹. Агитацията за републиканско управление на страната съвпада с големия мюсюлмански празник Курбан-байрам. По този повод правителството отпуска извънредно захар и други продукти⁵⁰. За агитация се използват и религиозните служби в джамии и месчитите. Така комитетът в Търън взема решение да се напише специално възвание, призоваващо да се гласува за република, което да се прочете в джамията на празничната служба на първия ден от Байряма⁵¹. Подобни форми на агитация се използват в почти всички българомюсюлмански селища. Въобще в тези първи години от идването на комунистите на власт прави впечатление респектът, който новият режим проявява към религиозните чувства на мюсюлманите. Нещо повече, независимо от идеологически постулирания атеизъм на БРП (к), тя не се смущава при използването на тези чувства в своята пропаганда. Тази тенденция в нейното поведение е характерна за целия период до 1948 г.

В различни документи от това време обаче се споменава и за антиагитация, основана на мюсюлманската традиция и религия. Така в отчета на Областния комитет за народна република – Пловдив се отбелязва за разпространяването от „вражески елементи“ на слухове сред българомюсюлманското население в Девинско. В документа се споменава, че е говорено на хората да не се гласува за република, тъй като комунистите щели да им отнемат жените и имота, а след това и вярата. От същия отчет става ясно, че в почти никое от селищата в околията не е имало застъпници от страна на опозицията при провеждането на референдума на 8 септември 1946 г.⁵² При тази обстановка резултатите от него са логични и не представляват изненада нито за организаторите му, нито за опозицията, която в последна сметка също подкрепя републиката.

Както е известно, общо за страната, по официални данни, участват 91,63% от гласоподавателите. От подадените бюлетини 97% са действителни и от тях 95,63% са за република⁵¹. Резултатите в българомюсюлманските селища не се различават съществено. Напротив, при липсата на контрол от страна на опозицията и на външни наблюдатели, процентите за република са още по-високи. Колоните на вестниците „Родопски фронт“ и „Родопска правда“ се пълнят с дописки от различни българомюсюлмански селища, гласували 100% за република. Независимо от натиска и манипулациите, които безспорно влияят на тези резултати, следва все пак да се отбележи, че монархическите настроения като цяло остават чужди на българите мюсюлмани. За това влияе и лошата репутация на „Родина“ по същото време, която населението свързва с династията и хронологически отнася периода на нейната активност с формулата „по царско време“. Всичко това е много добре усетено от представителите на режима по места и използвано по време на агитацията за референдума, а и в последвалата предизборна кампания за VI ВНС.

От гледна точка на разположението на политическите сили и на реалните настроения и нагласи в обществото и в българомюсюлманската общност в частност, изборите от 27 октомври 1946 г. са значително по-интересни. Това са първите и последните избори през разглеждания период, в които опозицията участва. И тук, разбира се, следва да се направи уговорката, че поради свирепия и засилващ се терор и брутален натиск срещу неотечественофронтовските партии резултатите не са автентични. Те обаче са показателни за започналата промяна в обществените настроения и за засилване влиянието на опозицията. В районите, населени с българи мюсюлмани, тя дори регистрира свои листи. Така например в Смолянско Федерацията на селския и градски труд, обединяваща БЗНС „Никола Петков“ и БРСДП (о), регистрира своя листа начело с Георги Шонгов. В Неврокопско листата на опозицията се води от Борис Чанджиев. В Ардинско и Златоградско своя листа регистрира Демократическата партия, водена от бившия кърджалийски областен управител Лев Кацков. На тези избори БРП (к) се оказва единствената партия, която кандидатира отново българи мюсюлмани (Ю. Шолев и А. Чепчиев) на избираеми места. Макар опозицията да регистрира свои листи във всички райони, населени с българи мюсюлмани, трябва да се отбележи, че в голяма част от селищата (с изключение на Неврокопско) тя няма възможност да води почти никаква агитация. Единични са и случаите на създаване на опозиционни структури (по-специално на БЗНС „Никола Петков“) в българомюсюлманските селища.

Изборите на 27 октомври 1946 г. се оказват повратен момент в политическия живот на страната след Втората световна война. Подобно на предните избори, те също са предreshени, но са изключително показателни за настроенията в страната. От гледна точка на българомюсюлманския проблем, те също извеждат на преден план някои нюанси в настроенията на българите мюсюлмани в различните части на Родопите и в Ловешко. Като цяло обаче тенденцията да

се гласува за властта, и по-специално за комунистите, се запазва. Точна преценка на електоралната нагласа е невъзможно да се направи, но ако средно за страната за ОФ гласуват 70%, а за опозицията – 30% (по официални данни), т. е. в съотношение 7:3, то в българомюсюлманските селища това съотношение е приблизително 9:1. То се запазва почти същото и при по-детайлен анализ на резултатите от изборите в околиите със значително българомюсюлманско присъствие. Така например в Разложка околия на Горноджумайска област за ОФ гласуват 94% от гласоподавателите, срещу 5,74% за опозицията. Най-висок е процентът за опозицията в Неврокопска околия, където за нея са подадени 26,12% срещу 73,05% за ОФ⁵⁴. Подобни са резултатите и в родопските околии на Пловдивска и Старозагорска област. Така в Девинска околия листите на ОФ събират 92,26% от гласувалите срещу 7,67% за опозицията. В Смолянска околия за ОФ гласуват 78,52% срещу 21,29% за опозицията. В Ардинска околия дават своя вот за ОФ 83,47% срещу 15,31% за опозицията. Най-впечатляващ е резултатът в Златоградска околия, където за листите на ОФ гласуват 94,01%, а в официалната справка на МВР отсъстват данни за гласувалите за опозицията⁵⁵. Всъщност този факт красноречиво свидетелства за манипулативния характер на тези данни и на самите избори. Естествено от гласовете, подадени за ОФ, решително преобладават тези за листата на комунистическата партия. В Девинска околия например само за БРП (к) са подадени 54,03% от гласовете. В Златоградска околия този процент е 51,42, а в община Рудозем на Смолянска околия – 71,48%⁵⁶.

Районите, населени с компактно мюсюлманско население, се оказват богат резерв за различни изборни нарушения и фалшификации. В много селища въобще не са подадени бюлетини за опозицията. Такива са: Осина, Жребово, Касъка, Доспат, Кожари, Любча, Осиково, Ягодина, Кестен, Триград, Чавдар, Нова махала (дн. Медени поляни), Барутин. Към тях следва да се причислят и селища като Сърница, Рудозем с прилежащите махали и др., където за опозицията са подадени под 1%⁵⁷. Изключение от тази тенденция представляват някои българомюсюлмански селища в Неврокопска околия. Тук кандидатът на БЗНС „Никола Петков“ Борис Чанджиев е избран за народен представител с немалко мюсюлмански гласове. В някои селища опозицията печели до 90% от гласовете. Такива са Брезница, Филипово, Кочан, Осиково и др.⁵⁸

В различни партийни отчети за проведените избори още тогава се обръща внимание, че българите мюсюлмани в Неврокопско се отличават по своя фанатизъм, враждебността си към българската държава и своята опозиционност по отношение на комунистическата партия. Тези различия в сравнение с техните едновеерци от Средните и Източните Родопи се запазват и през следващите години. Обяснението, което местните комунистически функционири от Неврокопско дават на това поведение, е лошият спомен от дейността на ВМРО и по-специално по-пресните впечатления от поведението на михайловистите в този район. Безспорно в този факт се крие част от обяснението за нагласата на мю-

сюлманското население в района. Друго вероятно обяснение за силата на ислямската традиция и религиозността на българите мюсюлмани в този район следва да се търси в неговата изолираност от икономическите центрове и от политическия живот в миналото, което естествено го свързва с водения векове наред традиционен начин на живот и го отдалечава от модерността.

Изборите за VI ВНС предшестват непосредствено друго голямо събитие в живота на обществото по това време – първото следвоенно преброяване на населението, насрочено за 15 декември 1946 г. Около него се създава обществен интерес по повод издигането от БРП (к) на тезата за „македонска нация“ и превръщането ѝ в нейна, а и на доминирания от тази партия Отечествен фронт, официална доктрина. В тази връзка преброяването на населението се превръща в политически въпрос, а комунистическата партия мобилизира своите предизборни структури, групи от активисти, изборни комитети и пр. за реализиране на тази задача.

Акцентът тук е поставен в Пиринска Македония, където е възложена задачата 70% от населението да бъде „описано“ като македонско⁵⁹. Решението за тази акция е взето на Десетия разширен пленум на ЦК на БРП (к) от 8–9 август 1946 г., а уточняването на нейните параметри става в по-тесен кръг от Политбюро на ЦК на БРП (к)⁶⁰. Без да съществуват сигурни податки, но твърде вероятно е именно там да е измислена категорията „македонци–мохамедани“, появила се при преброяването. Тук следва да се отбележи, че в НР Македония такава категория се появява по-късно – едва в средата на 50-те и се налага през 60-те години. Дотогава се използва самоназванието „муслимани“. Така че приносът на БРП (к) и в този аспект на македонския въпрос е безспорен.

Поради възложените „отгоре“ високи проценти за графата „македонец“, за изпълнението на поставената задача в Неврокопска и Разложка околия, където българите мюсюлмани съставляват почти 1/3 от населението, въвеждането на тази нова категория се оказва добре дошло за местното партийно ръководство. В тази връзка неврокопският околийски управител Лаков изпраща специална инструкция до преброителите в селищата, гласяща: „Българомохамеданите да се пишат по народност „македонци“, без разлика дали са отсам или оттатък Места.“⁶¹ Все пак обаче изключения се допускат – разрешава се на част от тях да се декларират като турци⁶². Особено показателна е ситуацията в Якоруда, където се получават следните резултати: „всичко македонци – 3332; македонци, писали се българи – 1010 (става дума за християнското население – б. м., М. Г.); македонци, писали се турци – 1805“⁶³.

Инструкциите относно преброяването на българите мюсюлмани са доста либерални. Дава се възможност, с изключение на Пиринска Македония, на всички да се пишат, каквито искат. Примерът с Якоруда е показателен за предпочитанията на голяма част от населението в Западните Родопи и в коритото на р. Места. Също голям е делът на регистриралите се като „помаци“ или само като „мюсюлмани“⁶⁴. Така например в доклад на областното управление на Дър-

жавна сигурност (ДС) се съобщава, че в селата Диамандово, Върбина и Давидково на Ардинска околия са се явили делегации, искащи населението там да бъде записано като турско, но тъй като преброителите не са се съгласили, са постигнали компромис да бъдат записани като „помаци“⁶⁵. В друг доклад на областната дирекция на ДС – Стара Загора се съобщава, че около преброяването дни наред пред общините са се явявали българи мюсюлмани, които са искали да бъдат записани като „турци“ или поне като „помаци“, но не и като „българи мохамедани“⁶⁶. Малка част от това население, съставена главно от бивши родинци, се декларира като „българи мохамедани“.

Този „терминологичен плурализъм“ при преброяването на българите мюсюлмани през 1946 г. нанася сериозна травма в и без това деликатния въпрос за тяхната самоидентификация. Особено това се отнася за Западните Родопи, където официалната държава отново силово им налага още една – нова и неизвестна до този момент за тях етническа категория – „македонци“. Натискът отгоре естествено предизвиква обратна реакция. В случая тя се насочва към увеличаване на тяхната общностна кохерентност и към увеличаване на съмненията в собствения им произход и в крайна сметка към допълнителното им отчуждение от българската държава.

Приложеният подход при преброяването прави невъзможно установяването на точния брой на българите мюсюлмани в страната. Проблемът идва преди всичко от неясното число на декларирали се като турци. Основно тази категория е концентрирана в Западните Родопи, но същевременно се среща във всички българомюсюлмански селища, в т. ч. и в Северна България (Тетевенска околия). Опит за обобщаване с известна приблизителност на общия брой на българите мюсюлмани прави в специален доклад до ЦК на БРП (к) през 1947 г. секретарят на Околийския комитет на БРП (к) в Смолян Никола Палагачев⁶⁷. Към своя доклад той прилага следната таблица:

Околия	Общ бр. на насел.	Помаци	% от общия бр. на насел.
Разложка	33 300	10 000	28 %
Девинска	21 700	12 000	55 %
Асеновградска	90 000	5 000	5 %
Златоградска	22 300	15 000	68 %
Крумовградска	40 700	5 000	12 %
Неврокопска	54 000	15 000	28 %
Пенчерска	32 000	13 000	40 %
Смолянска	34 000	18 000	53 %
Ардинска	45 000	24 000	52 %
Момчилградска	35 200	5 000	14 %
Общо		123 000	

Палагачев признава, че не е включил в своята статистика ловчанските помаци, които той оценява на няколко хиляди души. Заедно с това той пропуска и

3 селища в Горноджумайска околия (Горно и Долно Осеново и Горно Церово) и 1 селище в Ивайловградска околия (Горно Юруци). Предлаганата от него цифра от около 130 хил. изглежда занижена. Както вече стана дума, всяка подобна статистика не би могла да разчита на точност, а по-скоро на приблизителност. Ако Палагачев беше дал в същата таблица и числеността на турското население по околии, неговите изчисления биха били по-точни. С оглед на това вероятна изглежда цифрата от около 160 000, представляваща приблизително 2,3% от 6 777 000 население на България по това време.

Преброяването от декември 1946 г. е още една стъпка на новата власт към българите мюсюлмани, предоставяща им политическа свобода за демонстриране на техните религиозни чувства и етнически предпочитания в духа на следваната от ОФ и БРП (к) политика. Друг израз на проявяваната от управляващите толерантност по отношение религиозните дела на мюсюлманите (в т. ч. и турци) е даденото им право сами да избират своите духовни ръководители – не само имами и ходжи, но и районни мюфтии. Такова искане от страна на българите мюсюлмани за първи път е издигнато на споменатата вече конференция от 29 декември 1944 г. От страна на представителите на новата власт то се приема без забележки, тъй като целият мюфтийски кадър по това време се състои от изявени родинци. Първоначално смените на мюфтиите се извършват изцяло административно – от Дирекцията по вероизповеданията към Министерството на външните работи и изповеданията. Така още същия месец е уволнен Смолянският родински мюфтия Тихомир Огнянов и е възстановен старият – Мехмед х. Салихов⁶⁸. В Девин обаче родинецът Асен Северинов (Исеин Сеферков) съумява още в началото да се приобщи към новата власт и дори се включва в БРП (к) направо като инструктор. Тази еволюция във възгледите му помага още през август 1946 г. да бъде преместен за мюфтия в Смолян, където остава на този пост повече от 20 години. Независимо от протестите на смолянските българи мюсюлмани, че за мюфтия им се праща бивш виден родинец⁶⁹, по-аполитичният М. х. Салихов е изпратен в Девин, а в Смолян се установява Сеферков. За известно време успява да се задържи и Ардинският мюфтия Бойчо Огнянов, който става председател на ОФ комитет. Негодуванието на населението обаче срещу този факт⁷⁰ е причина той да бъде подменен и да се организира избор (референдум) за нов мюфтия. За това съобщава в. „Родопска правда“, който под заглавие „Народът в Ардино сам избира своя мюфтия“ публикува и резолюция на мюсюлманите от Ардинско, порицаваща „предателската и противонародна дейност на опозицията“. На второ място се издига искането за мюфтия да бъде назначен представеният чрез околийския ОФ комитет Исмаил Мустафов⁷¹. Разбира се, на тази „изборност“ на кандидата на околийския ОФ комитет би следвало да се гледа по-скоро като на формалност, но все пак прави впечатление желанието на режима при назначаването на подходящия човек да се държи сметка за настроенията и дори самото назначение да изглежда като изпълнение на народната воля.

По подобен начин се развиват нещата и в Неврокоп, където първоначално за околийски мюфтия е назначен Ибрахим Хаджиев – един от съдените, но оправдани от „Народния съд“ бивши родински дейци. Поради недоверието обаче на голяма част от мюсюлманите към него въпросът за уволнението му се обсъжда на заседание на бюрото на Околийския комитет на БРП (к) в Неврокоп⁷². В крайна сметка след избор (референдум) се решава за мюфтия да бъде назначен членът на бюрото на ОК на БРП (к) Джевдет Зия. По подобен начин се развиват нещата и при назначаването на нисшите мюсюлмански духовници – имами, ходжи, хатиби, за които също се иска мнение първоначално от местния ОФ комитет, а впоследствие – само от организацията на БРП (к). Трябва обаче да се отбележи, че чистката сред мюсюлманското духовенство по-слабо засяга имамите и ходжите. Причината за това е поддръжката, давана им от местното население, за което все още режимът държи сметка. При назначаването обаче на нови нисши духовници, макар и избирани пряко от населението, се иска и становището на местния ОФ комитет и/или на организацията на БРП (к).

Явно е, че на този етап комунистическата партия съумява много успешно да загърби атеистичните си предразсъдъци и не само не се притеснява да афишира връзките си с представителите на религиозния култ, но дори охотно предоставя свои функционери и приближени за мюфтии, а и за нисши мюсюлмански духовници. Въобще през целия период до 1948 г. новият режим се стреми да зачита и съблюдава религиозните чувства на мюсюлманите. Нещо повече – те много уместно са използвани за осъществяване на предварително планирани правителствени мероприятия. Такъв е случаят и с подетата по съветски образец през 1946–1947 г. кампания против алкохола и пианството. Всъщност това е типичен ранен пример за абсурдността при прилагането на съветската практика в български условия. Същевременно това е и свидетелство за намеренията на режима за тотална намеса и в личния живот на българина.

В случая с българите мюсюлмани обаче тази правителствена мярка, придобила законова сила с издаването на Закона за намаляване броя на кръчмите и ограничаване на пианството от май 1947 г.⁷³, се посреща положително. Причината за това отношение отново е мюсюлманската религия и постулираната в нея кораническа забрана на употребата на алкохол. Естествено, особено от по-младото поколение, тази забрана отдавна не се спазва и в почти всички мюсюлмански селища през 20-те и 30-те години се откриват кръчми.

С появата на закона обаче и съпътстващата го правителствена кампания сред самите мюсюлмани започва агитация, водена главно от джамийските настоятелства и представеното в тях по-възрастно поколение, за затваряне на кръчмите. В тази връзка особено интересно е едно по-ранно заявление на жителите на Маданска община (включваща по това време само селото и прилежащите му махали) за затваряне на питиепродавниците. То носи дата 29 ноември 1946 г. и е адресирано до председателя на околийския ОФ комитет с молба за съдействие. Молбата е скрепена с десетки подписи, повечето от които с омастичен

палец. В заявлението се казва: „Преди известно време ние, жителите на Маданска община, имайки предвид зловредното влияние, което оказва алкохолът на човечеството, с абсолютно болшинство решихме да бъдат затворени кръчмите в с. Мадан. Имайки предвид факта, че кръчмите са разсадници на поквара, падение и разврат, от една страна, и от друга, че там се харчат излишни средства, които могат да се използват за други по-поллезни цели, а не за отрова, затова Ви молим да направите необходимите постъпки пред надлежните отговорни места и в недалечно бъдеще да бъдат затворени съществуващите две кръчми в с. Мадан, защото това е желанието на абсолютното болшинство жители, още повече, че това се налага и от религиозна гледна точка.“⁷⁴

Заявлението е особено интересно от няколко аспекта. На първо място то отразява нивото на колективното съзнание и функционирането на колективен обществен механизъм при решаването на въпроси, значими за цялата общност. Заедно с това безспорно е влиянието на религиозния фактор при решаване на такива колективни въпроси. Все още религиозният мотив, макар и съчетан с „утилитарна“ мотивация – алкохолът като причина за харченето на излишни средства, се оказва водещ при вземането на подобни решения, касаещи и членове на общността, които примерно не са съгласни. Нещо повече, това решение на мюсюлманското мнозинство се отнася и до християнското малцинство в селището, тъй като (съгласно преброяването на населението от 1946 г.) в селото живеят и 253 християни⁷⁵. Действително те съставляват към момента по-малко от 10% от населението, но независимо от това, обяснението на този факт би следвало да се търси и като желание за подчертаване мюсюлманския характер на селището.

Това съвпадение между правителствената политика и желанието на голяма част от българите мюсюлмани за ограничаване употребата на алкохол намира израз и в дописка във в. „Родопска правда“, озаглавена „Как празнуват и затварят кръчмите“. В нея се говори за организираните от завърналите се от фронта жители на с. Корова, Чепинско, мевлит, посветен на двама загинали във войната техни съселяни. Интересното в случая е, че мевлитът е организиран в клуб на Работническата партия, където се извършва религиозен обред. По-надолу в дописката актът на затварянето на единствената в селото кръчма е представен почти идилично – като желание на бившите фронтовици. В нея се отбелязва: „По решение на бойците, които не употребиха абсолютно никакви спиртни напитки, (присъстващите – б. м., М. Г.) помолиха съдържателя на единствената в селото кръчма да бъде затворена, за да не съществува такава. Съдържателят изпълни желанието им, което беше и желанието на населението, и я затвори.“⁷⁶ По подобен „консенсусен“ начин протича и затварянето на питиепродавниците и в редица други българомюсюлмански селища.

За разлика от християнските села, където независимо от разпоредбите на споменатия закон продължава производството и полулегалната продажба на алкохол, забраните сред българите мюсюлмани се спазват много по-ревностно.

но. За тяхното съблюдаване бдят не само официалните власти, но и голяма част от вярващите, т. е. почти цялото население.

След подписването на Парижкия мирен договор на 10 февруари 1947 г. и установяването на довоенната българо-гръцка граница настъпва времето за окончателното решаване съдбата на „Родина“ – въпрос, който до този момент поради продължаващия българо-гръцки териториален спор и липсата на избистрена позиция на най-високо ниво стои открит. Наистина действията навече на смолянските комунисти, както и на представителите на новия режим в останалите райони на Родопите, по същество водят до фактическото разтурване на „Родина“ и до преустановяването на нейната дейност. До този момент обаче все още липсва официална санкция на централно партийно и държавно ниво по този въпрос. На 15–17 август 1947 г. Дирекцията по вероизповеданията свиква конференция „по българомохамеданския въпрос“. На нея са поканени както изявените смолянски комунисти и фактически организатори на кампанията срещу „Родина“ К. Василев, Н. Палагачев, Ан. Примовски и др., така и бивши родински дейци и техни застъпници като П. Маринов и А. Караманджуков. На конференцията присъстват и еволюирали от своите родински позиции и в този момент близки до режима бивши активисти на дружбата – Р. Солаков и А. Северинов. Като доказателство за своето приобщаване към партийната политика А. Северинов обявява възстановяването на старото си име – Исеин Сеферков⁷⁷. Конференцията всъщност произнася окончателно смъртната присъда на „Родина“. По-късно в спомените си П. Маринов я оценява като „безплодна и вредна по отношение на българомохамеданския въпрос“⁷⁸, независимо че на нея той си прави самокритика за своите стари позиции и заявява, че ще се включи в провежданата нова политика⁷⁹.

На конференцията е избран централен комитет по българомохамеданските въпроси, председателстван от директора на Дирекцията по вероизповеданията Димитър Илиев. Освен него в комитета влизат Ан. Примовски, Н. Палагачев, Ю. Шолев и В. Димитров. Създаден е и пловдивски комитет, председателстван от областния директор Д. Брадистилов. Секретар е Р. Солаков, а членове са К. Василев, П. Маринов, отново В. Димитров, д-р Х. Якубов, А. Атемов и Ат. Кълбов⁸⁰. Както личи от състава на пловдивския комитет, той включва както изявени отпреди 9 септември 1944 г. с антиродинските си убеждения комунисти, така и преориентирали се по различно време бивши родинци. Съставът и на двата комитета е изцяло от комунисти и това е показателно за вече монополната роля на тази партия в определяне на цялостната политика по българомюсюлманския въпрос.

По-нататъшното развитие на този процес обаче прехвърля вземането на политически решения на по-високо ниво – в Политбюро и Секретариата на ЦК на БРП (к). Указанията, давани оттам, в голяма степен обезсмислят и обезценяват дейността на двата комитета. Ниският ранг в партийната йерархия на включените в тях комунисти също се оказва пречка за ефективното функциониране на тези комитети и те остават на заден план.

3. ГРЪЦКО-БЪЛГАРСКИЯТ ТЕРИТОРИАЛЕН СПОР И БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ

Още в годините на Втората световна война въпросът за бъдещата южна граница, и по-точно за съдбата на Беломорието, по сложен начин се преплита с българомюсюлманския проблем. След излизането на България от войната в качеството ѝ на победена страна, бивша съюзница на нацистка Германия, този въпрос получава нова актуалност. Вече безспорен изглежда не само гръцкият контрол над Западна Тракия, но южната българска съседка предявява и претенции за корекция в нейна полза на старата довоенна граница. Този проблем изостря през следващите години не само и бездруго обтегнатите българо-гръцки отношения, но оказва и съществено влияние върху взаимоотношенията между крайграничното българомюсюлманско население и официалната власт. Още в началото на месец април 1945 г. до българските държавни органи започват да пристигат сведения за образуването на нелегални комитети на българите мюсюлмани и иниципирана от тях подписка за преминаването на Родопите, или поне по-голяма част от тях, към Гърция⁸¹.

В по-общ план тази подписка би следвало да се разглежда като брънка от сложната политическа и дипломатическа игра на Гърция за получаване на дивиденти в новата ѝ роля на страна – победителка и в контекста на изострящото се противопоставяне между нея и България непосредствено след войната. Очертаващото се запазване на довоенната южна граница на България, оформяща се и като граница между съветската и западната сфера на влияние, договорено най-напред в Ялта (февруари 1945 г.), а после и в Потсдам (юли–август 1945 г.), кара гръцкото правителство да предприеме нови стъпки. В този смисъл то се опитва да въздейства върху решенията на подготвящата се мирна конференция с разиграването на т. нар. помашка карта. По негова инициатива на 10 юли 1945 г. е съставен „Меморандум от името на българомохамеданската вероизповедна община – Златоград“ и по-видни помаци от Даръдере (Златоград), Пашмакли (Смолян) и Мугла⁸². Меморандумът е изпратен чрез гръцкото правителство до президента на САЩ и британския министър-председател. Разгледан е на Лондонската сесия на външните министри на страните – победителки във войната от септември 1945 г., но е оставен без последствия.

Меморандумът представлява обръщение към страните – победителки с молба за включването на районите, населени с помаци, в границите на Гърция, където, според текста, много по-сигурно ще бъдат гарантирани техните религиозни и малцинствени права. В този смисъл меморандумът представлява част от подетата официална гръцка кампания за получаване на териториални компенсации от България и установяване на новата граница по старата турско-българска гранична линия отпреди 1913 г.

В контекста на гръцките искания меморандумът на помациите от Златоградско и Смолянско има голям отзвук в България. Той е заклеямен от цялата преса и по-специално от „Родопска мисъл“ и от подновилото своето излизане в

края на 1945 г. списание „Родопа“. Официалната правителствена реакция на гръцката инициатива всъщност представлява издигането на контратезата за осигуряване на български излаз на Бяло море.

В научната литература е писано много относно българската и съветската позиция по този въпрос и особено за застъпничеството на СССР за българските искания. Критичният преглед на документалния материал от това време обаче налага впечатлението, че българската позиция е доста пасивна и въздържа-на и явно е продиктувана от хладното отношение към тази идея на Съветския съюз, договорил вече границите на Балканите и съсредоточил вниманието си в други райони на Европа и света. В този смисъл издигането на българското искане за излаз на Бяло море би следвало да се разглежда по-скоро като опит за контриране на гръцките искания за корекция на границата между двете държави, имащо за цел ако не реални териториални придобивки, то поне намаляване на претенциите за контрибуции.

Гърция обаче изглежда по-уверена и в подкрепа на своята теза на 22 октомври 1945 г. организира изработването на нов „Меморандум“. Този път искането е „от името на помаци-мюсюлмани от Южна България“⁸³. В текста се твърди, че долуподписаните „представители на родопските помаци“ са впечатлени от демокрацията и свободата, при която живеят техните единовърци в Гърция, и настояват час по-скоро всички помаци от Южна България да бъдат присъединени към Гърция.

Този път акцията е по-добре организирана. Съставена е специална делегация, която да връчи меморандума на подготвящата се Парижка мирна конференция. Делегацията се води от гръцкия депутат от Ксанти Хамги Хюсеин Фекми и от Хакъ Бей Сюлейманоглу. Последният е титулуван като главен ходжа на Юнуздере (дн. Елховец, Рудоземско) и представен с мюсюлманското духовно име Сюлейман Пен Заде Хакъ. Освен тях делегацията включва и избягалиите от България Ахмед Мустафов, Фекми Хасанов Топалов, Рами Халилов Газиев и Сюлейман Сюлейманов Спахиев⁸⁴. Същите декларират себе си като представители на Даръдерско и Пашмаклийско. През 1946 г. делегацията се явява пред Парижката мирна конференция, отстоявайки споменатите вече искания. Изпращането на четиримата членове на делегацията, живеещи до този момент в България, заедно с двама гръцки пратеници до Париж, а по-късно и в Ню Йорк, е осъществено чрез гръцкия военен аташе в Истанбул и София – ген. Мазаракис, който осигурява излизането им от страната. От Истанбул, където делегацията е формирана в пълния си състав, с негово съдействие тя е превозена с кораб до Марсилия⁸⁵. За „обективността“ на тезите, за които пледира съставената от гръцките специални служби делегация, свидетелстват и огромните разминавания в цифрите за общия брой на помациите. Ако пред Парижката мирна конференция те посочват числото 279 000, то в Ню Йорк същите хора говорят за 550 000 помаци⁸⁶.

Паралелно с иницирирането на споменатите меморандуми, гръцките специ-

ални служби пристъпват към създаването на своя агентура от двете страни на границата, която получава и задачата да подпомага дейността на формиращите се нелегални групи на българите мюсюлмани⁸⁷. В помощ на тези групи и агентурата те инициират и създаването на нелегалната помашка организация „Пеминари“. Тя си поставя за цел обхващането на българомюсюлманското население от двете страни на границата. В България членовете ѝ се обявяват за засилване на мюсюлманското религиозно обучение на децата, за водене на живот съобразно каноните на вярата и пр. В Гърция членовете ѝ имат за задача да не допускат проникването на шпиони от България. От друга страна, те са на разположение при организирането на въоръжени групи за преследването на такива. Според сведения на ДС централата на „Пеминари“ се намира в Ксанти и се ръководи от английски офицер – вероятно става дума за майор Рос⁸⁸.

Паралелно с това тази нелегална в България организация се занимава и с прехвърлянето на бегълци през границата, а след формирането на първите нелегални групи, нейните привърженици стават техни ятаци. Вероятно ядрото на „Пеминари“ представляват бивши привърженици на нелегалните след 1934 г. кемалистки организации „Туран“, „Алтън орду“ и др. Тъй като към този момент интересите на гръцката и турската пропаганда сред българите мюсюлмани съвпадат, съществува реална вероятност гръцката пропаганда да използва готови структури. Основание за това дава фактът, че голяма част от заловените дейци на „Пеминари“ са бивши кемалисти⁸⁹. Споменатите по-горе организации от междувоенния период също правят опити да възстановят дейността си в някои българомюсюлмански селища, но без успех⁹⁰. Според някои сведения представителите на богатата скотовъдна фамилия Агушевци от с. Могилица също били съпричастни към „Пеминари“⁹¹. Верността на това твърдение е твърде съмнителна, но поради връзките на този род с кемалисткото движение през междувоенния период, то представлява също косвено сведение за съвпадение то на интересите на турската и гръцката пропаганда в този период и за преливането на бивши кемалисти към гръцката помашка организация „Пеминари“. Според сведения на Държавна сигурност тя успява да създаде своя база в Арда, Могилица, Рудозем, Чепинци, а вероятно и в Мадан, Ерма река и Златоград⁹². Вероятно нейни структури са създадени и в други крайгранични селища, но поради конспиративния характер на тази организация, те не са известни. Интересен е и въпросът за нейната дейност от гръцката страна на границата. Той обаче, по обясними причини, остава открит. Въобще проблемът за т. нар. гръцка помашка пропаганда се нуждае от допълнително проучване.

Усилията на гърците за постигане на териториални компенсации от България не дават резултат и през следващите години. Междувременно противопоставянето на Гръцкия национален фронт за освобождение (ЕАМ) и неговата въоръжена сила (ЕЛАС) и официалните гръцки власти прераства в кървава гражданска война, продължила от 1946 до 1949 г. България, както и останалите „народнодемократични“ съседи на Гърция – Югославия и Албания, подкрепят

активно прокомунистическото партизанско движение. Това става причина гръцкото правителство да отправи многобройни жалби (5 само през 1946 г.) до ООН и Съвета за сигурност за намеса. Гръцките протести, по същество основателни, имат обаче за цел да представят България отново като вероломен съсед пред международната общественост и в хода на изработването на мирните договори повторно да направят актуален териториалния проблем. И този път обаче поради осъщественото вече фактически блоково разделение на света и заради попадането на двете страни в различни обществено-политически блокове гръцките опити остават безрезултатни.

На 19 декември 1946 г. Съветът за сигурност на ООН приема специална резолюция в подкрепа на гръцката позиция⁹³. На същото заседание на основание чл. 34 от Хартата на ООН той назначава и специална Анкетна комисия, съставена от представителите на единадесетте страни – членки на Съвета за сигурност, която да установи причините и естеството на размириците в Гърция. Анкетната комисия прекарва близо 4 месеца – между януари и май 1947 г., в извършване на анкети на място, в т. ч. и в България⁹⁴. Независимо че между-временно на 10 февруари 1947 г. България подписва Парижкия мирен договор и в последна сметка границите ѝ след 1940 г. остават непроменени, враждебното поведение на Гърция се запазва и през следващите години. Нейната политика по отношение на България има пряко отношение към българомюсюлманския проблем. Тя води до раздвижване на духовете в тези райони и до образуването на лагери сред това население „за“ и „против“ гръцките меморандуми и искания.

При анализирането обаче на позициите на българите мюсюлмани значение има не само външният фактор в лицето на турската и гръцката пропаганда. В случая влияние оказват и редица други, най-вече икономически фактори, мотивиращи желанието на част от българомюсюлманското население покрай границата да иска да бъде в Гърция. Става дума за създалите се вековни връзки с търговските и снабдителните центрове в Беломорието. Към това следва да се добави и загрижеността за съдбата на основния поминък в района – скотовъдството. Установеният от векове екологичен и стопански модел, при който родопските стада прекарват зимата в пасищата в Беломорието, нарушен за първи път след Първата световна война, сега отново е прекъснат. Това естествено създава обстановка на несигурност и поражда въпроса за икономическото бъдеще на голяма част от населението, занимаващо се към този момент със скотовъдство. За тези аргументи на българите мюсюлмани споменават и някои от представителите на официалната власт. Така в доклад на Околийския ОФ комитет в Девин за първото тримесечие на 1947 г. се споменава, че пред Анкетната комисия на ООН се готвели да се явят делегации, които да искат преместване на границата, без значение дали до Бяло море или до р. Марица, именно по икономически причини⁹⁵. Във всички случаи при анализа на мотивите и логиката на това поведение на българите мюсюлмани следва да се имат предвид

споменатите стопански фактори. Не би следвало обаче да се абсолютизира и само икономическият фактор.

Макар дейността на тази комисия да е насочена към установяването на истината около подкрепата от българска страна на гръцкото комунистическо партизанско движение, българите мюсюлмани като цяло остават с убеждението, че нейното идване в България е заради тях. Така в цитирания вече документ се споменава, че сред мюсюлманите в някои селища (Лясково, Доспат, Мугла) се разпространява слухът, че Анкетната комисия ще мине на място и ще уреди въпроса за получаване на желанието от помаците статут на малцинство или за изселване в Турция⁹⁶.

В доклад на Маданското общинско управление до смолянския околийски управител също се споменава, че помаците в общината през зимата с готовност са чистили пътища, щом им е казано, че това е за Анкетната комисия⁹⁷. В месечен доклад на пловдивското областно управление на ДС също се съобщава, че Анкетната комисия се чака с надежда от помаците⁹⁸. Безспорно значителна роля за тази антибългарска позиция на българите мюсюлмани играе и верският фактор и свързаното с него недоверие към българската държава, нейните институции и политика. Явно, че независимо от всички реверанси, които новият режим отправя към тях, те остават недоверчиви и резервирани и към тази власт. Страхът от нови насилствени кръщавки и посегателства върху вярата и идентичността им е твърде жив. Отношението на голяма част от българските правителства към тях като към хора от по-долна категория и единствено като към източник на приходи също оказва немалка роля при формирането на това негативно отношение на българомюсюлманското население към държавата и нейните институции. Международната ситуация и неизясненият външно-политически статут на България през 1945–1947 г. катализират тези настроения и посредством споменатите меморандуми ги правят достойствие и същевременно проблем на цялото българско общество по това време. В него, в т. ч. и у онези представители на новата власт по места, които доскоро са виждали в българомюсюлманската общност свой съюзник и крепител, се утвърждава убеждението в нейната нелоялност.

Същевременно официалните власти и комунистическата партия, която единствена (и с известно изключение на БЗНС) успява да създаде разгърнати структури в българомюсюлманските селища, също вземат мерки за неутрализиране на ефекта от меморандумите и на гръцката пропаганда като цяло. Българската контрапропаганда насочва усилията си в две насоки – към устройване на събрания и митинги за заклеяване на предателите, от една страна, и от друга – към пропагандиране на свободите, с които се ползва това население тук. За хода на тази кампания в Западните Родопи особено интересен е протоколът от заседанието на ОК на БРП (к) в Разлог от 23 октомври 1945 г., в който е отразен докладът за извършената агитационна работа от секретаря на ОК Гоце Топалов. В него той отбелязва, че посещението на Кръстьо Тричков на сунет в

Бабек е било много резултатно. „Аз заключавам – казва Топалов – че те особено много държат на това, че са турци.“ Същевременно обаче той и съпартийците му нямат никакво намерение да разсейват създадените настроения в този деликатен момент. Според Топалов необходимо е мохамеданите да се посещават често, дори да се изпрати постоянен представител на ОК сред тях. Заедно с това той предлага да се улесни изучаването на Корана⁹⁹. В този дух е и решението на една от партийните групи в Белица, съставена предимно от българи мюсюлмани. В присъствието на Топалов те вземат решение: „1) да се пише на НК на ОФ за изпращане на прогресивни учители по турски език; 2) да се иска от общинското управление известна сума за поправка на полуразрушената джамия; 3) да се изпрати делегация до Лъджене при мюфтията, за да се провери как е поставен и решен мохамеданският въпрос в Пешерския край“¹⁰⁰.

Паралелно с продължаването и задълбочаването на „политиката на отстъпки“ към българите мюсюлмани режимът организира и широка пропагандна кампания срещу организаторите на меморандумите. Тон този път дава създаденият специално за целта в. „Родопски фронт“. В броя си от 20 април 1946 г. в статия под заглавие „Българомохамеданите и домогванията на реакцията“, наред със заклеимяването на родоотстъпниците, вестникът прави внушения за връзките между тях и представителите на опозицията¹⁰¹. По този начин пропагандата на режима подхваща и борба на втори фронт в Родопите, а именно – срещу формиралата се през лятото и есента на 1945 г. политическа опозиция, представена тук най-вече в лицето на БЗНС „Никола Петков“.

В селата и околийските центрове също се организират събрания в този смисъл. За духа на вземаните решения, някои от които изпращани до Парижката мирна конференция, показателна е резолюцията на общото събрание на селата Тихомир и Стрижба, Момчилградска околия. В нея се казва: „Докато преди 9 септември ние, българомохамеданите, бяхме превърнати в роби, докато тогава се гавреха с вярата ни, тормозеха ни и ангарията беше нещо обикновено, то днес при новата народна власт на нас ни се възстановиха всички права като на равноправни граждани и сме напълно свободни. Българомохамеданското население не е желало никога да бъде под гръцка власт, защото то се чувства напълно свободно при ОФ-власт в България. Ако някои отречени от нас българомохамедани фашисти или контрабандисти говорят от наше име, те не са нищо друго освен предатели на нашите интереси.“¹⁰² Под документа следват 51 подписа, повечето от които са с омастилен палец.

Правителството организира масова кампания за събирането на контраподписки от българомюсюлманското население във всички села и махали. Изложенията и подписите се изпращат най-вече до Регентството, а впоследствие – до Председателството на Републиката. Голям е и броят на адресираните до министър-председателя писма. Някои от тях, независимо от иниципирането им „отгоре“, звучат твърде искрено и неподправено и ясно изразяват автентичната воля на подписалите се под тях.

Особено колоритно звучи обръщението на жителите на махалите Оградна и Мързян, Смолянско, към министър-председателя. „Господине, – четем в него, – не ги слушайте тези хаирсъзи. Предайте на Великите сили, че желаем да останем в България.“¹⁰³

Свое изложение изпраща и златоградската вероизповедна община с дата 24 март 1946 г. Подписаните настоятели заявяват, че публикуваният от нейно име меморандум с искане за присъединяване на Родопите е фалшив и никой от тях не е участвал в подписването му¹⁰⁴. Всъщност това изложение най-ясно показва манипулативния и по същество неавтентичен характер на гръцките меморандуми.

Режимът предприема мерки и на централно ниво за пропагандиране на неговата „демократичност“ по отношение на българите мюсюлмани и на грижите за „гарантиране“ на техните права в България. Тези мерки съвпадат и представляват част от предизборните кампании за XXVI ОНС, за референдума за премахване на монархията и обявяване на България за Народна република и за VI ВНС.

На голяма част от провежданите събрания в българомюсюлманските селища както за осъждане организаторите на меморандумите, така и по общополитически въпроси участват и двамата народни представители – Шолев и Чепчиев. Както се казва в телеграма на Околийския комитет на БРП (к) в Разлог до областния директор в Горна Джумая, „чрез тях ОК винаги е използвал техни (на българите мюсюлмани – б. м., М. Г.) религиозни празници като байрями, сюнети и сватби, за да ги приветства и същевременно да върши разяснителна работа сред тях“¹⁰⁵.

На 15 март 1946 г. Ю. Шолев произнася и реч в Народното събрание по повод приемането на бюджета, в която широко място е отделено за изказване на благодарност от името на неговите единоверци към правителството, като същевременно се заклеймяват и инициаторите на меморандумите. „Тук му е мястото да отправя своята топла благодарност към правителството на ОФ – заявява Шолев – затова, че българомохамеданското население е приравнено с останалите свои сънародници за всичко: наряди, участие в държавния живот и човешко отнасяне на администрацията. Факт е, че днес ние сме допуснати в българския парламент да заседаваме, да се изслушват нашите тежнения и болки и да участваме в градивното дело на ОФ-България (Ръкопляскане)... Като имаме всичко това предвид, мен ми се вижда крайно възмутителна постъпката на някои гръцки монархофашисти, които с меморандумите си от 10 юли и 22 октомври 1945 г., уж от българомохамедани от Пашмакли и Даръдере, искат присъединяването на българомохамеданите към Гърция. Тези меморандуми са една интрига на група монархофашисти. И ако действително има сложени подписи на някои българомохамедани, то ясно е, че това е станало чрез измама или чрез подкупи на някои пропаднали елементи, контрабандисти и черноробсиджии, които са си продали съвестта. (Ръкопляскане).“¹⁰⁶ В същата реч Шолев благодари на правителството и за заделените средства за откриване на бълга-

ромохамеданско средно духовно училище, за което XXVI ОНС изработва и специален закон¹⁰⁷.

Представителят на българите мюсюлмани е и един от най-ревностните агитатори на българското искане за връщане на Западна Тракия. На регионални конференции на представители на мюсюлманските вероизповедни общини, в които участва и Шолев, българското искане се подкрепя и мотивира, както в речите на организаторите на тези събрания, така и от изказващите се, именно с икономически причини. Подчертава се значението на беломорската равнина като зимно пасбище на родопските стада¹⁰⁸.

С цел контриране на гръцките „помашки“ инициативи Юсеин Шолев е включен в състава на българската делегация за Парижката мирна конференция като представител на българомюсюлманското население. Още преди заминаването на делегацията френският вестник „Ордър“ публикува писмо от Шолев под формата на статия под заглавие „Българите, изповядващи мохамеданска религия или помаците“¹⁰⁹. В него се дава и българската версия за числеността на българомюсюлманската общност, която според Шолев възлиза на около 105 хил. в България и приблизително 30 000 в Гърция. Както показват по-късно резултатите от преброяването, а и според редица съвременни гръцки изследователи, тези цифри се приближават в значително по-голяма степен до истината, отколкото посочваните от гръцките помашки делегати на конференцията¹¹⁰.

Българската страна взема и редица други мерки за контриране на гръцките искания и в подкрепа на българската теза за присъединяване на Западна Тракия. В тази връзка е реанимирана и закритата след преврата от 1934 г. Тракийска организация под формата на Културно-благотворително дружество „Тракия“. На конференцията в Париж са изпратени и нейни представители, които да пледират за българската теза.

Голяма част от бившите родински дейци в Родопите се включват в Тракийската организация и на места дори оглавяват нейните структури. Такъв е случаят в с. Търън, Смолянско, където Светослав Духовников е избран за председател на организацията¹¹¹. В ръководството ѝ в Мадан също са включени двама българи мюсюлмани, но както споменава в своето месечно донесение за януари 1947 г. кметът на селото, населението не посреща добре тяхното избиране поради родинското им минало¹¹². Явно е, че бившите функционери на „Родина“ по това време търсят форми и начини за обществена изява и освен в структурите на ОФ, където на тях все още се гледа с известно подозрение именно заради миналото им, те се включват и в други подобни казионни организации, каквато по това време вече е Тракийската. Всъщност в нейно лице те виждат възможност за продължаване на родинските идеи в служба на една също така патриотична кауза.

Освен организирането на контрамеморандуми от българите мюсюлмани с искане за присъединяването на Западна Тракия към България и свързаното с това възстановяване на Тракийската организация, правителството предприема

и редица дипломатически стъпки. Така във връзка с гръцките жалби до Съвета за сигурност на ООН, на 6 януари 1947 г. то изпраща специално изложение до същия орган. В него се казва, че за времето от 1 май 1945 г. до 8 декември 1946 г. по българо-гръцката граница са станали 94 произшествия по гръцка вина. От тях 7 са опитите за отвлечане на стада от българска на гръцка територия. В доклада се посочват и 14 случая на преминаване на границата на въоръжени групи, които след престрелки се връщат обратно на гръцка територия¹¹³. В случая става дума за т. нар. от българските власти „бандитски групи“, състоящи се главно от избягали българи мюсюлмани. Българската държава предприема и редица други стъпки за контриране на гръцките искания и за насочване на работата на споменатата вече Анкетна комисия в желаната посока¹¹⁴. Основната стъпка на българската дипломация е повдигането на въпроса за връщане на Западна Тракия към България. Както вече стана дума, този ход има по-скоро пропагандно значение във от страната – за неутрализиране на гръцките искания, и вътре в страната – за представяне на новата власт в очите на обществото като загрижена за националните интереси.

Издигането на тракийския въпрос още повече се налага поради „завоя“ по македонския. В нашата историография битуваше тезата, че българската дипломатическа офанзива на Парижката мирна конференция се е оказала много успешна. Всъщност тя не би могла да бъде охарактеризирана нито като успешна, нито като неуспешна поради независещото от нея прекрояване на границите на Балканите. Както е известно, те са очертани при предварителното договаряне на страните – победителки за принципно запазване на старите граници в този район на континента.

4. СЪЗДАВАНЕ НА НЕЛЕГАЛНИ ГРУПИ НА БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ И ПЪРВИ ПРИНУДИТЕЛНИ ПРЕСЕЛВАНИЯ

Формирането на нелегални групи на българите мюсюлмани започва веднага след преврата на 9 септември 1944 г. и първоначално е свързано с провежданата от новата власт мобилизация с цел изпращането на български части на фронта и подсилване на тила. У българите мюсюлмани, които до този момент не са служили в редовната армия, а голяма част от тях и въобще не са служили благодарение на системата на откупуване, тези мерки на правителството предизвикват страх и смущение. Това става причина много от тях да се укрият от мобилизация, излизайки в нелегалност, или да избягат от фронта. В този момент те разчитат на неуреденото международно положение на България и на възможността южната част на Родопите да попадне в Гърция. Потвърждение за тези настроения на нелегалните се дава в много донесения от кметовете на населени места покрай границата. Така в донесение на кмета на Мадан до смолянския околийски управител от 20 декември 1944 г. се казва, че забягналите от фронта войници разчитат на гръцка помощ и са разпространявали слухове,

че краят ще бъде освободен от четите на Андон Чауш и Вангел Войвода¹¹⁵. В сведение за месец декември 1944 г. за положението в Пловдивска област ДС отчита, че само в района на Смолян в нелегалност са излезли около 180 души, от които по това време 130 вече са се предали на властите¹¹⁶. От Разложка и от Неврокопска околия от фронта са избягали около 280 души¹¹⁷. Подобно е и положението в другите родопски околии¹¹⁸.

Местното население като цяло обаче подкрепя избягалите от фронта и ги снабдява с храна, предоставя им морална и материална подкрепа. Това се потвърждава и от месечно донесение от кмета на с. Арда от 20 март 1945 г. Заедно с това кметът на селото съобщава, че от фронта е избягала войскова част (вероятно взвод), съставена главно от помаци от околните селища. В същото донесение се споменава за формирана чета от гръцката страна на границата от около 100-тина помаци, повечето от Девинска околия. В сведението се твърди също, че ръководното тяло на четата е съставено от гърци и един англичанин. Четниците обещавали на техните ятаци от българската страна на границата, че в скоро време щели да имат териториална свобода до р. Марица. Ако това не станело, те щели да бъдат улеснени при преселването им в Турция¹¹⁹. В донесение обаче за април 1945 г. кметът на Арда съобщава, че групите от забягналите от армията помаци вече са разоръжени и настанени на работа в Гърция. На същите се обещавало, че след стопяването на снега по височините ще им се съдейства да приберат и семействата си, след което щели да им помогнат да преминат към Турция¹²⁰.

Към края на войната групите от нелегални започват да се разпадат, голяма част от четниците или се предават, или тайно се завръщат по родните си места. Тази тенденция личи и от информация на областния инспектор на Държавна сигурност – Горна Джумая. В нея се казва, че от 9 септември 1944 г. до 25 август 1945 г. в областта в нелегалност са излезли 247 мохамедани. От тях към последната дата 183 са се предали и в нелегалност продължават да бъдат 62-ма¹²¹.

През следващите години обаче се запазва постоянен процентът на избягали в Гърция и излезли в нелегалност българи мюсюлмани. Броят на избягалите зад граница дори нараства. За това помагат и първите, все още единични, принудителни изселвания и въдворявания. Така през месеците април и май 1945 г. от Златоградска околия в Гърция бягат 46 души¹²². По същото време броят на избягалите само от с. Арда, Смолянско, е 25 души¹²³. През 1946 г. потокът на българи мюсюлмани към Гърция се увеличава. На 6 май 1946 г. от с. Църнча, Доспатско, бягат 6 семейства¹²⁴. Най-голям е процентът на избягалите от с. Слащен, Неврокопско, където към август 1946 г. остават само трима старци¹²⁵. Макар това сведение на ДС да е силно преувеличено, то дава представа за действително големите размери, които взема нелегалното преминаване на границата по това време. В с. Тихомир, Крумовградско, броят на прехвърлилите се в Гърция семейства е 25¹²⁶.

Още по-голям е потокът на хора към Гърция през 1947 г. Така на 6-и срещу 7-и февруари 1947 г. 6 семейства с общо 43 души от с. Годешево, Неврокопско, също се прехвърлят през границата в Гърция, а шест дни по-късно бягат други три семейства от съседното с. Туховище¹²⁷. От с. Жижево в същата околия пък зад границата бягат 1/3 от жителите му, между които и 9 членове на БРП (к)¹²⁸. През май с. г. в своя месечен доклад областният началник на ДС – Горна Джумая отбелязва, че от Годешево и от с. Бръщен са избягали нови 15 семейства и въобще двете села се готвят изцяло да преминат в Гърция¹²⁹.

Подобно е и положението в Смолянско и Девинско. През януари 1947 г. в Гърция се прехвърлят няколко семейства от с. Селище и шест души от Мугла, за които българските органи на ДС предполагат, че ще се явят пред Анкетната комисия, за да свидетелстват за тежкото положение на помаците в България¹³⁰. През април с. г. през границата бягат 3 семейства от Тикале, нови петима от Арда и двама от Сивино, Смолянско¹³¹. През лятото на същата година е заловена група от 17 души от с. Брезе, Девинско, готвеща се да премине границата¹³².

Седем семейства от село Могилица и три семейства от махала Посек на същото село, намираща се на самата гранична линия, също напускат родните си места. В свое донесение по този повод кметът на селото съобщава, че останалото местно население е солидарно с избягалите си съселяни и никой не издава целите и причините за бягството им. Прикриват се и други нелегални и в бъдеще било възможно бягствата да продължат¹³³. Същото се потвърждава и от донесението на кмета на с. Арда до смолянския околийски управител¹³⁴. Някои от избягалите семейства успяват да преминат и с част от добитъка си. Така от с. Слащен са прехвърлени в Гърция 1000 овце¹³⁵. През април 1946 г. при опит за прехвърляне на стадото си в Гърция е убит седемдесетгодишният Емин Брахимбашов от с. Чепинци, Смолянско. По този повод командирът на граничния участък съобщава в донесение до околийския управител, че сред местното население е създадено неприязнено отношение към войниците¹³⁶. През ноември 1947 г., когато е организирано бягството на голяма част от жителите на с. Жижево, Неврокопско, в Гърция е прехвърлено и стадо от 440 овце¹³⁷. За да успеят да опазят поне добитъка, прехвърлян зад границата не само при масови бягства, но и при контрабандни акции, властите въвеждат практиката на т. нар. сборно мандруване на овцете¹³⁸. Тези мерки обаче дават само частични резултати.

Многобройните примери и случаи на бягства през границата представляват ясно свидетелство, че въпреки предоставянето на пълна религиозна свобода от страна на новия режим, мюсюлманското население, особено в пограничните селища, се отнася доста резервирано към опитите за приобщаването му. Причините за това трябва да се търсят в недоверието и страха от нови посегателства срещу религията и традициите му, в консервативната нагласа на това население. За него пропагандираните намерения и идеи на новия режим, и по-спе-

циално на комунистическата партия, изглеждат разрушителни по отношение идентичността му. Нерядко в мотивацията за подобно недоверие има и личен момент, обикновено свързан с изпълнението (или неизпълнението) на задължителните доставки към държавата. В много случаи тази мотивация за негативното отношение на българите мюсюлмани към новата власт изглежда доста наивна и безспорно отразява нивото на политическото мислене. Така например в доклад на Околийския комитет на ОФ за състоянието на Девинска околия през второто тримесечие на 1947 г. се съобщава, че при оттеглянето на съветските войски от България в с. Мугла се разпространява слухът, че руснаците ограбвали населението, вземали му дрехите, чергите и пр. В резултат на това някои селяни закопали дрехите си, понеже научили, че съветските войски щели да минат през Мугла. В същия доклад се съобщава, че във връзка с Наредба № 1 на Дирекцията по храноснабдяване (за нарядно разпределение на стоките) в околията се пускат слухове за бъдещ глад и че се събирали храни за руснаците¹³⁹. Именно тези настроения се запазват трайно сред голяма част от местното население и стават причина някои от формираните нелегални групи (чети), съставени от българи мюсюлмани, да продължат да действат 10–12 години.

В архивите на Държавна сигурност се съдържат сведения за осем по-големи въоръжени групи. Една от най-известните чети е тази на Сюлейман Паров – Парчо от с. Годешево, Неврокопско. Негов помощник е Халил Хасанов Кеналиев. Тази чета е една от най-дейните и инициативните сред въоръжените групи на българите мюсюлмани. Тя се състои от около 25 души – главно от Годешево, Слащен, Кочан и Марулево (дн. Ваклиново) и действа в този район на Неврокопския Чеч. Съставена е предимно от избягали от фронта българи мюсюлмани. Формирана е в Гърция, откъдето преминава в България при р. Доспат дере. Четата прехвърля десетки пъти границата, като за нейна база от гръцка страна служат селата Милушица и Борово, Драмско¹⁴⁰. Основните акции на четата са насочени към подпомагане на груповите бягства през границата на българи мюсюлмани от този район. Първите сведения за тази група датират от 1946 г., но е възможно Парчо и четниците му, или поне част от тях, да са избягали от фронта войници още от 1945 г. Проявявайки изключителна дързост, четата му организира няколко по-големи акции. Така на 15 януари 1947 г. Парчо и групата му влизат в с. Туховище, като пребиват кметския наместник и му вземат оръжието¹⁴¹. През февруари с. г. Парчо успява да прехвърли в Гърция и сестра си, омъжена за негов четник от с. Слащен¹⁴². Тъй като славата му бързо се разнася, още същия месец на четата му е устроена засада при воденицата между селата Годешево и Слащен, като в сражението загиват двама четници, но Парчо успява да се измъкне¹⁴³. Две седмици по-късно четата му ограбва същата воденица¹⁴⁴. През ноември 1947 г. групата на Парчо се съединява с друга нелегална чета – тази на Парока. Съединените чети блокират граничния пост в района на с. Жижево и подпомагат по този начин бягството на голяма част от жителите му в Гърция заедно със значително количество добитък¹⁴⁵. По-

добна акция, придружена с въоръжено влизане в селото, четата провежда и в с. Марулево¹⁴⁶.

Друга относително голяма чета, действаща в района на Чеч, е групата на Фаик Алиев от с. Абланица, Неврокопско. Негов помощник е Риза Халилов Чаушев, също от Абланица. Четата на Фаик се формира от дезертирала от фронта войници още в края на 1944 г.¹⁴⁷ Тя се състои от около 30 души и се намира на постоянна база в с. Белотинци, Драмско¹⁴⁸. От българска страна на границата тя се движи в района на селата Абланица, Боголин и Вълкосел. Още през февруари 1945 г. на Фаик са устроени поредица от засади в района на родното му село, но той успява да се измъкне невредим¹⁴⁹. Популярността му в района бързо нараства, като в Абланица за него започва да се пее народна песен¹⁵⁰. С оглед на по-лесното ѝ укриване четата се разделя на няколко подгрупи от по 5–6 души. Както съобщава в спомените си тогавашният ръководител на ДС Р. Христов, за нейното обезвреждане е разработен цялостен план, като се започва с вербуване на сътрудници сред роднините и потенциалните ятаци на четниците. Същевременно ДС успява да внедри свой агент в самата чета. В началото на 1948 г. Фаик Алиев с още 10 четници е заловен. Той и още двама от задържаните са осъдени на смърт от Неврокопския съд през февруари с. г.¹⁵¹

Трето нелегално формирование, просъществувало 10 години, е групата, действаща в района на Рибново, Неврокопско. В документ на Околийския комитет на БКП в Гоце Делчев от 1953 г. се твърди, че в тази въоръжена група намират убежище и убийците на партизанина Анешци Узунов, които от девет години не са разкрити¹⁵². Поради затвореността и консервативността на жителите на Рибново в последна сметка групата не е заловена.

Най-продължително действа четата на Шукри Дервишев от Барутин и Е. Мустафов от Годешево. Тя се формира през 1945 г. и е свързана със събирането на подписи сред българомюсюлманското население за присъединяването на този край към Гърция. Четата на Дервишев е във връзка с 28 ятаци от Доспат, Барутин и други селища. Тази широка укривателска и снабдителска мрежа ѝ позволява да действа до 1958 г. При разкриването и разбиването ѝ сред ятаците се оказва и бившият председател на съвета в Доспат, завършил едногодишна партийна школа. Той и тримата заловени четници, в т. ч. Ш. Дервишев, са осъдени на смърт¹⁵³.

Активна въоръжена група е и тази на Али Риза Кехайов от с. Чавдар, Доспатско, с численост от около 30 души. Тя също е формирана през 1945 г. За постоянна база на тази група служи с. Борово, Драмско¹⁵⁴. Към нея е причислена и 5-членната група на братя Чинови от Буйново, Девинско. Според Д. Шарланов четата се разделя и действа на групи по местожителството на четниците¹⁵⁵. Твърде е възможно обаче приписването на четата на Али Риза акции да са дело на различни по-малки нелегални групи, действащи в Девинско. Така в документите на Държавна сигурност се съобщава за самостоятелни действия на споменатата вече група на братя Чинови от Буйново, която вероятно само вре-

менно действа с Али Риза. Органите на ДС регистрират и съществуването на група от с. Чала и друга смесена група от 7 души, съставена от по трима четници от селата Настан и Беден и един от Брезе¹⁵⁶.

Известна по това време е и четата на Атем Гуйгов (Атем капитан) от с. Забирци, Асеновградска околия. Тя е в състав от 20 души и се движи в района на Мугла, затова е известна и като мугленската чета. В цитирания вече доклад на Околийския ОФ комитет в Девин за състоянието на околията през 1947 г. се споменава, че четата преминава от Гърция в България и че четниците са облечени в английски дрехи, нападат граничните постове и подканват населението да отива в Балкана¹⁵⁷.

Акциите на въоръжените групи от Девинска околия са изключително дръзки. Значителна част от тях остават ненаказани от властите, поради което е трудно да се установи коя точно акция дело на коя група е. Така на 15 юли 1946 г. вечерта нелегални отвлечат кметския наместник на с. Ягодина¹⁵⁸. В докладите на ДС се съобщава и за нападение на 17 август 1947 г. на мандрата на вр. Персенк, без обаче четниците да успеят да завземат мандрата поради охраняването ѝ от милиционери. Три дни по-късно е организирана нова акция срещу мандрата, като при завземането ѝ загива милиционер¹⁵⁹. Провеждат се и други акции.

От пролетта на 1945 г. се засилва и нелегалното движение в Смолянско. Тук значителна част от излезлите в нелегалност се присъединяват към отрядите на гръцките националисти на Андон Чауш и Вангел войвода¹⁶⁰. Сред по-известните въоръжени групи тук са тези на Асан Курусмаилов от с. Могилица¹⁶¹ и на Емин Пореков от с. Киселичево¹⁶². На тези групи се приписва извършеният на 15 ноември 1946 г. обир и убийство на секретаря на БРП (к) в с. Кошница В. Велков. Същата нощ е обезоръжен и активист на БРП (к) от с. Турян¹⁶³. В докладите на ДС се съобщава и за 4-членна нелегална група от Смолян, която убива функционер на БРП (к) от мах. Марино¹⁶⁴. Не е съвсем ясно обаче дали става дума за отделна нелегална група или описаният случай е дело на нелегалната група от Киселичево. Както свидетелства Р. Христозов в спомените си, на тази чета на 30 октомври 1947 г. ѝ е устроена засада, при която е застрелян Е. Пореков с още двама четници¹⁶⁵.

В своето изследване, посветено на въоръжената антикомунистическа съпротива в България, Д. Шарланов споменава, че за ликвидирането на тези въоръжени групи службите на ДС и командването на Гранични войски създават мрежа от агенти сред местното население и изпращат такива от гръцка страна на границата – в Драмско. Тези мерки, според автора обаче, не дават очакваните резултати, тъй като българите не могли да бъдат изпратени като агенти, а помаците трудно се поддавали на вербовка¹⁶⁶.

Като прави оценка на дейността на нелегалните групи, Шарланов приема, че в мотивацията при дейността на тези групи основно е несъгласието им с отечественофронтовската власт. Въпреки че не ги причислява към горянското

движение в страната, той изразява мнение, че те трябва да бъдат включени в общия баланс на съпротивата срещу съветизацията на България¹⁶⁷.

При оценката и анализа на същността на нелегалното движение сред българите мюсюлмани след Втората световна война трябва да се отчита и тяхната конфесионална специфика и да се има предвид консервативния характер на тази общност и нейната резервираност не само към комунистическия режим, но и към българската държава въобще.

Както вече стана дума, възникването и разрастването на нелегалните групи по южната граница, поредицата от бягства, завличане на добитък и пр. стават причина режимът да предприеме сериозни стъпки за пресичането на всичко това. Първите мерки, които той взема, са насочени към установяването на контрол по границите – и особено по южната граница.

За първи път идеята за установяването на специална гранична зона се дава от съветските представители в страната, и то от самия заместник-председател на Съюзната контролна комисия на страните – победителки – ген. С. Бирюзов. В свое предложение от 11 февруари 1946 г. до българския министър на вътрешните работи А. Югов с ултимативен тон съветският генерал препоръчва създаването на гранична зона и установяването на строг контрол в нея. В документа се предлага на българското правителство да въведе граничен режим в територията на юг от селищата по линията: Левка – Любимец – Върбово – Черни рид – Крумовград – Момчилград – Ардино – Устово – Смолян – Доспат – Сатовча – Корница – Плоски вкл.¹⁶⁸

В духа на препоръката на Бирюзов Министерството на вътрешните работи взема бързо мерки за засилване на контрола по южната граница. На 25 май 1946 г. директорът на Народната милиция издава заповед за установяването на гранична зона по линията, упомената от зам.-председателя на Съюзната контролна комисия¹⁶⁹.

Междувременно на 26 август 1946 г. Народното събрание приема и закон за създаването на Гранични войски, които първоначално се наричат Гранична милиция. Както пише в спомените си тогавашният помощник-министър на вътрешните работи Р. Христозов, те се създават с цел „успешно водене на борбата срещу проникването на чужди врагове в нашата страна“¹⁷⁰. За първи командващ на Граничната милиция е назначен ген. Йонко Панов.

На 4 ноември 1946 г. заместник-председателят на Съюзната контролна комисия в България пише ново писмо до Югов, в което го информира за извършената по негова заповед проверка на спазването на граничния режим по южната граница и констатираните слабости. Между тях, наред с обобщението, че отношението от страна на властите по места към въвежданите забрани е формално, се прави и изводът, че не се работи за привличането на настроеното явно враждебно помашко население. Същевременно за първи път се отправя и препоръката за изселване заедно със семействата им на неформалните лидери на това население¹⁷¹.

Констатациите, направени в писмото, и неговият ултимативен тон налагат уреждането на този проблем да стане на правителствено ниво и на 10 декември 1946 г. Министерският съвет издава специално постановление за създаване на гранична зона по линията, посочена от Бирюзов. В тази връзка Министерството на вътрешните работи приема специална инструкция за режима, който се установява в тази зона¹⁷². С нея за първи път се формулира понятието „гранична зона“, което според инструкцията представлява „цялата погранична местност (по южната и югоизточната граница) на дълбочина средно от около 25 км. навътре от граничната линия“. В инструкцията се посочва, че разграничителната линия минава и включва споменатите вече населени места по българо-гръцката граница¹⁷³.

Разпоредбите за статута на граничната зона са изключително строги. Така например в т. 2 на инструкцията се казва, че излизането от граничната зона и проникването във вътрешността на страната се извършва по същия начин, по който става и влизането в зоната, а именно – с открити листове. Така по съветски образец фактически се въвеждат ограничения въобще за движението на населението в граничната зона – от и към нея. При обработването на имотите местните жители също се снабдяват задължително с бележки от съответния милиционерски участък. Движението на жителите от граничната зона от едно населено място в друго също трябва да се извършва с открити листове, важащи еднократно. Ако населеното място, в което се отива, спада към друг граничен участък, проникването до него трябва да се извършва не по протежение на граничната линия, а през вътрешността на страната.

В инструкцията се съдържат и мерки за ограничаване на политическите свободи на граничното население. Така например в т. „в“ се казва, че събранията в граничната зона стават само с разрешение на комендантите и съгласувано с милицията. В този дух са и разпорежданията, забраняващи въобще движението в населените места от 21 до 4 ч сутринта. Инструкцията вменява в дълг на местното население „при посещение на военно или цивилно лице не от неговото селище да донася веднага това на местния комендант“¹⁷⁴.

По този начин за първи път след идването си на власт режимът поставя на дневен ред въпроса за т. нар. бдителност, която през следващите години и десетилетия се превръща във фикс идея. Заедно с развихрилата се шпиономания, темата за бдителността става основна при всички политически изяви, на заседанията на различните активи, събрания, митинги и пр.

Във връзка с изпълнението на тази инструкция по цялата южна гранична зона започват проверки, обиски и блокади. Разрастването на нелегалното движение, особено в района на Чеч, става причина за вземането и на допълнителни мерки от страна на властта. На заседание на бюрото на ОК на БРП (к) в Неврокоп на 24 ноември 1947 г., съвместно с началниците на милицията, ДС и командира на граничния отряд, се прави преглед на диверсионната дейност в околната, като се изнасят данни, че за няколко дни по пътищата в околната са

избухнали 3 мини, които са унищожили два камиона и една волска кола и е убит един селянин. Същия ден в града е открит 5-килограмов взрив, констатира се и засилена дейност на нелегалните групи покрай границата. Във връзка с всичко това се вземат следните мерки:

„– спират се пътуванията по направление Неврокоп – Садово с разклоненията, и Неврокоп – Сатовча с разклоненията, до поставянето им под контрола на съответните общински власти;

– осигуряване на денонощна охрана на пътя Неврокоп – Добринище със силите на общинските власти и резервната милиция;

– организиране на непрекъсната бдителност на границата;

– от същия ден да се извършва проверка на всички влизачи и излизачи от града, като се проверяват документите и багажа;

– през нощта на 24-ти срещу 25-ти ноември да се извърши от страна на милицията, армията и резервната милиция БЛОКАДА на град Неврокоп с цел да се обискират всички къщи и евентуално да се заловят укрили се диверсанти, взривни материали, оръжие, запасни храни и др.;

– да се проведе незабавно разяснителна работа между кадрите и населението, за да се поддържа духът и вярата в силата на властта на ОФ;

– да се подсили милицията в околията с нови моторизирани части, необходими за осигуряване надзора върху населените места с несигурно (помашко и турско) население...“¹⁷⁵

Както е видно, новият режим променя отношението си към българите мюсюлмани. Вече те се окачествяват като несигурен елемент и срещу тях се предприемат специални мерки. Действително в случая те са продиктувани от засилване дейността на нелегалните групи покрай границата, но решението на Неврокопския околийски комитет е показателно за еволюцията в отношението на властта към това население. В различни среди на комунистическото партийно ръководство започва да узрява идеята за преселване във вътрешността на страната на „неблагонадеждното“ българомюсюлманско население покрай границата. Както вече стана дума, за първи път тя е внушена през 1946 г. от съветските представители в страната, които безспорно са под влияние на големия сталински опит в това отношение.

В края на 1947 г. с поверителна заповед на министъра на вътрешните работи е създадена специална комисия, която да проучи условията и селищата, които евентуално биха могли да бъдат преселени¹⁷⁶. Комисията изготвя специален доклад, но поради все още продължаващата работа на предизвиканата от гръцка страна международна Анкетна комисия, реализацията на този план се отлага.

След ратифицирането на Парижкия мирен договор и окончателното попадане на страната в съветската сфера на влияние въпросът за изселването на крайграничното мюсюлманско население става отново актуален. Изненадващо той се поставя в изказването на лидера на комунистическата партия Г. Димитров на пленума на БРП (к) от 4 януари 1948 г., който по принцип е посветен на

съвсем други въпроси. Част от това изказване вече беше публикувано от Ст. Трифонов в негова статия, посветена на мястото на мюсюлманите в политиката на българската държава след Втората световна война¹⁷⁷. Поради важността обаче на позицията на Димитров за цялостната промяна на политическия курс не само към българите мюсюлмани, но и към турците, на автора се струва уместно нейното цитиране тук. „Нека си остане между нас – заявява комунистическият лидер, – че има един голям въпрос, който не от вчера съществува. Той е, че по нашата южна граница имаме всъщност не българско население, което представлява постоянна язва за нашата страна. Пред нас като партия и правителство стои въпросът да го махнем от там и да го заселим на друго място, а там да заселим наше, собствено, българско население... При нашия режим, който даде пълна свобода на малцинствените групи, започват да вдигат глава мюфтиите, турските агенти, младежта започва да проявява турски национализъм, обръща очи към Цариград и Анкара. Трябва да се вземат необходимите мерки за това. Този проблем трябва да се реши през 1948 г. От тази гледна точка НК на ОФ ще трябва да има една комисия от дейтели по малцинствата, което ще ни помогне да проведем тази сложна операция.“¹⁷⁸

В случая не е ясно дали Димитров визира само турското население, на което е посветена тази точка от дневния ред на пленума, или включва и българите мюсюлмани. По-вероятна изглежда втората хипотеза, тъй като покрай южната граница в Родопите се намират само българомюсюлмански селища, а турските в Източните Родопи започват на около 20 км северно от границата. Твърде е възможно също така това да не е известно на Димитров или той просто да не прави разлика между турците и българите мюсюлмани. От последвалите изказвания, в т. ч. и на Раденко Видински¹⁷⁹, който поради интернирането му преди 9 септември 1944 г. в Крумовград се счита за експерт в ЦК по проблемите на турското, а оттам вероятно и на българомюсюлманското население, става ясно, че е без значение кои точно визира Г. Димитров. Проблемът всъщност е за мюсюлманското население като цяло и се дискутира въобще задачата за неговото преселване от южната граница.

Директивата на Димитров започва да се изпълнява още през същата 1948 г. На 30 март 1948 г. със специално свое постановление Министерският съвет създава Централна комисия по изселванията под ръководството на министъра на вътрешните работи А. Югов¹⁸⁰. Комисията изработва триетапен план за преселване на мюсюлманското население по южната граница. При първия етап се предвижда да бъдат преселени в Северна България близките и ятаците на дезертьорите и намиращите се по различни причини в нелегалност. През втория етап се предвижда преселването на политически неблагонадеждните и опасни за властта лица от цялата гранична зона, а при третия етап – цялото население от еднокилометровата ивица по южната граница¹⁸¹.

За набелязването на конкретните селища и хора, които трябва да бъдат изселени, на 27 април 1948 г. комисията под ръководството на Югов назначава

друга комисия начело с добилия печална слава полк. Лев Главинчев¹⁸². Тя прави следните предложения: „1) Предлага да се прокара мъртва необитаема еднокилометрова гранична ивица, в която да няма никакви частни сгради и имоти. 2) да се изселят колкото се може по-скоро от еднокилометровата гранична ивица, както следва¹⁸³:

Селище	Отстояние от гран. линия	Жители
Перица	300 м	268
Бръщен	800 м	487
Годяшево	1 км	812
мах. Кошуте	50 м	
мах. Градинска рѣка	300 – 500 м	
мах. Селище	200 – 300 м	
мах. Посек	50 – 100 м	
мах. Средок	200 м	
мах. Барутин	400 м	
мах. Поляна	800 м	
мах. Янева	1 км	
мах. Колиби	от 50 м до 1 км	всичко за 9-те махали 221 домакин. с 645 жители
Горно Капиново	1 км	182
Коларска махала	300 – 500 м	43
Остренска махала	500 м	34
Дженгаловска махала	500 – 800 м	57
мах. Колиби	50 – 800 м	443
Всичко		2971

Паралелно с предвидените за преселване 2971 жители на еднокилометровата гранична ивица, комисията на Главинчев предлага да бъде преселено в Северна България и населението на няколко други селища, които отстоят на по-голямо разстояние от границата, но според доклада „представяват сериозна опасност за нейната охрана“¹⁸⁴. Става дума за селата: Туховище, отстоящо на 1,5 км от границата, с население 634 жители; Црънча – на 2,5 км от границата, с население 320 жители; Буйново, отстоящо на около 1,5 км от граничната линия и население от 476 жители; Тихомир, намиращо се на 2 км от границата и население от 139 домакинства; Стрижба – на 1,5 км от границата с 30 домакинства. Както се съобщава в доклада, голяма част от жителите на тези села са ангажирани с подкрепа на нелегалните групи или се занимават с контрабанда. За пример се дава с. Буйново, в което от живеещите 62 домакинства, 13 са семейства на нелегални или избягали. В с. Тихомир, Крумовградско, от 139 домакинства 25 са на нелегални или избягали, а голяма част от останалите се занимават с контрабанда¹⁸⁵.

Комисията дава предложение и за втория етап от операцията, в което се предвижда да бъдат изселени близките и роднините на нелегалните и „неблаго-

надеждните“ от цялата 25-километрова гранична зона. Така се предлага от с. Теплен да бъдат изселени 13 семейства, от с. Беслен – 12, от Слашен – 19, от Годяшево – 28 семейства (ако не бъде преселено цялото село). От Абланица предложението е да бъдат преселени 10 семейства, от Туховище – 4, от Марулево – 1, от Църнча – 2 семейства, от Кочан – 10, от Жижево – 1 семейство, и от Вълкосел – 19.

От Девинска околия и от Доспатски район комисията на Главинчев предлага да бъдат преселени във вътрешността на страната, както следва: от Кожаре – 3 семейства, от Буйново (ако не бъде преселено цялото) – 15 семейства, от Ягодина – 7, от Кестен – 6, от Триград – 5, от Жребово – 2, от Сърница – 1, от Змеица – 8 семейства, от Чавдар – 5, от Настан – 3, от Мугла – 6, от Водни пад – 2, от Чала – 3, и от Любча – 1 семейство.

От крайграничните селища на Смолянска околия комисията предлага да бъдат преселени по едно семейство от селата Бориково, Буково, Райково, Елховец и Рудозем. Седем семейства се предлага да бъдат изселени от Кошница, по 2 – от Смилян и Пловдивци, 5 – от Мадан, и 3 – от Смолян.

От селищата в Златоградска, Момчилградска и Крумовградска околия се предлага да бъдат преселени, както следва: от Кирково – 30 семейства, от Златоград – 33, от Неделино – 10, от Добромирци – 20, от Фотиново – 13 семейства, от Чорбаджийско – 17. В случай че с. Тихомир не бъде преселено цялото, в доклада се предлага да бъдат преселени непременно 24 семейства, както и 8 семейства от с. Стрижба и 2 от Кукуряк¹⁸⁶.

Както е видно от този подробен списък, замисълът на режима е да бъдат преселени, изцяло или отчасти, десетки селища с хиляди души население. Безспорно такова масово преселване би променило и демографския облик на района, което всъщност е втората задача, поставена от Димитров на споменатия пленум от 4 януари 1948 г. Последиците от една такава акция обаче не притесняват режима и през лятото на същата година се пристъпва към реализация на първия етап от плана. Както съобщава в поверителен доклад помощник-министърът на вътрешните работи ген. Йонко Панов до Антон Югов от 9 октомври 1948 г., той е проведен на 23 и 24 юли 1948 г. Само за два дни са преселени 415 семейства или общо 2319 души. При провеждането на тази акция, според Панов, опити за бягство е имало само на две места – в с. Кочан, Неврокопско, където опиталият се да избяга е бил ранен и заловен, и в с. Жижево от същата околия, където беглецът е бил убит¹⁸⁷. По-нататък в доклада си ръководителят на операцията се жалва, че поради нейната секретност и непознатостта на местните власти, по линия на ОФ се е провела разяснителна кампания с основен акцент, че с това преселването приключва и други няма вече да бъдат изселвани. Това, според Панов, би засилило и затвърдило недоверието към властта, когато се пристъпи към преселването на втората и третата група хора¹⁸⁸. В същото време той съобщава, че изселените при първия етап на операцията се намират в окаяно състояние. Те все още не са оземлени и са без препитание.

Настанени са в къщи, голяма част от които са без прозорци и врати, не са им отпуснати и наряди за храна. В тази връзка генералът предлага преселването на втората група да бъде отложено за април 1949 г.¹⁸⁹ По-надолу той дава сведения за подготовката на втория етап от операцията, предвиждащ изселването на нови 270 семейства с 1386 членове¹⁹⁰.

На 10 октомври 1948 г. с хода на операцията се занимава Секретариатът на ЦК на БРП (к). Със свое решение той разрешава нейното продължаване да бъде отложено за пролетта на 1949 г. и отново възлага на А. Югов ръководството ѝ¹⁹¹.

В обобщено сведение на Държавна сигурност за хода на първия етап от операцията се привеждат редица нови данни. Освен споменатия в доклада на Панов убит, в информацията се казва, че в с. Тихомир е убит даулджията, който събуждал мюсюлманите през нощта за храна и молитва по време на рамазана¹⁹². Прави се също така констатацията, че на много места местният актив не е на мястото си и на него не можело да се разчита. Така в Девин веднага след инструкцията за изселване един от членовете на Околийския комитет на БРП (к) се напил и в това състояние имало опасност да провали акцията¹⁹³. Друг член на комитета предпочел в деня на изселването да си полива градината¹⁹⁴. Явно било, че голяма част от т. нар. местен актив не желаел да се конфронтира със своите съселяни, близки и пр. и вмешателството на властта отвън само утежнявало взаимоотношенията на ангажираните с властта с останалото население. За това си давали сметка и организаторите на акцията и привличали на помощ хора от Пловдив и други по-големи центрове.

По-надолу в информацията се дават сведения за конкретното провеждане на операцията в отделните селища. Така в с. Плетена, Неврокопско, цялото население, в т. ч. и ОФ, и партийният актив проявили открито своето недоволство от преселването на семейството на Летиф, който се ползвал с голям авторитет сред съселяните си. Цялото село се прибрало от работа и организирано събиране на парична помощ за Летиф. Този пример не е единичен и в сведението се споменава за подобни прояви на взаимопомощ и солидарност в голяма част от случаите¹⁹⁵.

В някои селища, като Водни пад и Чавдар, Девинско, се казва в информацията, където бандитите са ограбвали и малтретирали населението, преселването се приема с облекчение¹⁹⁶. Споменава се също така, че сред преселените има доста членове на БРП (к). Така в с. Егрек, Крумовградско, от преселените 7 семейства – главите на 4 от тях са комунисти. В Тихомир са изселени 4 комунисти, а в Аврен – 3¹⁹⁷.

Въобще критерият при преселването не е много добре уточнен, за което протестира и Околийският комитет на БРП (к) в Смолян. Пример за това е изселването на младеж от с. Брезе, Девинско, първенец на Девинската бригада и един от активистите на комсомола в селото. По този повод неговите съселяни казвали: „Щом вдигате него, сигурно никой от нас няма да остане.“¹⁹⁸ В инфор-

мацията за първи път се споменава и за желанието за доброволно преселване на някои селища. Такъв е случаят със селата Теплен, Беслен, Жижево и Туховище, Неврокопско, където мнозинството от населението живеело мизерно, немалко достатъчно количество земя и било в постоянен страх около границата¹⁹⁹.

Изчисляването на общия брой на преселените през този период българи мюсюлмани е невъзможно поради обхващането и на турци, цигани и българи християни от тази кампания. По причина на тяхната компактност обаче, покрай голяма част от българо-гръцката граница, най-сериозно са засегнати българите мюсюлмани. С известна приблизителност по време на всичките преселнически кампании броят на засегнатите може да бъде изчислен на около 10 хиляди.

Тук възниква и въпросът къде са заселени тези хора. Най-голям е броят на заселените в Еленския Балкан – и по-специално около Златарица и в селата източно от нея. В този случай социологът Ю. Константинов дори говори за образуването на „помашкия анклав Хаджийска“²⁰⁰. По-компактно българите мюсюлмани от Неврокопско са преселени в Казанлъшко и по-специално в с. Енина и съседните Крън, Шейново и другаде. Друга група е изселена в Шуменско, Търговишко и Разградско. Преселените от Смолянско, и по-специално от Ардинското корито, са заселени в Русенско – главно в Сливо поле и в околните селища. Отделни семейства са пръснати и в много други селища на страната²⁰¹.

С началото на кампанията по преселването на българите мюсюлмани от крайграничните селища във вътрешността на страната започва процес на сериозни демографски размествания. Може да се каже, че резултатите от преселванията са точно обратни на желаните и очакваните от режима. В общи линии те консолидират българомюсюлманската общност, и то на основата на страха от властта. Тази консолидация протича и в друга посока – на местно ниво създаващата се номенклатура от партийни, ОФ и др. функционери, или т. нар. актив, се отчуждава от населението. То започва да гледа на новите си ръководители не през призмата на авторитета, а със стах, който ясно отграничава управляващи от управлявани. В демографски аспект в българомюсюлманската общност, макар и иниципиран насилствено, започва процес на дисперсиране, водещ до образуване на малки колонии и махали в други райони на страната.

Принудителното преселване във вътрешността за някои семейства има и положително значение. Заселени в равнинни, земеделски селища, а впоследствие някои от тях и оземлени, тези българи мюсюлмани за първи път влизат в контакт с един нов стопански и културен модел, който променя към по-добро начина им на живот. Това става причина заселените в полските райони да усвоят отглеждането на нови земеделски култури, непознати за тях до този момент. Този начин на живот и наличието на много повече обработваема земя на някои допада повече и през втората половина на 50-те години, когато ограниченията за движение в страната в общи линии отпадат, те отказват да се върнат по родните си места и се установяват трайно на новите си местожителства. Нещо

повече, когато колективизацията обхваща и родопските околии, научили от своите близки за наличието на свободна земя в Шуменско, Търговишко, Разградско, Русенско и др., много семейства през 50-те – 70-те години вторично се изселват в тези райони.

Действително голяма част от първата вълна изселени, а някои и доброволно изселили се, както е случаят със селата Теплен и Беслен, се завръщат по родните си места, но започналите колективизация и индустриализация създават нови възможности за вътрешна миграция и завинаги разрушават компактността на българомюсюлманската общност. Всъщност това са процеси, които обхващат не само българите мюсюлмани, но и цялото население на страната. Следва да се отбележи обаче, че вълната на изселвания от 1948–1949 г. представлява първата сериозна вътрешна миграция в България след Втората световна война. С нея започва и началото на нов етап в държавната политика към това население.

5. ПРОСВЕТНО ДЕЛО СРЕД БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ

Проблемите, свързани с развитието на българското образование през разглеждания период, са обект на задълбочено изследване от редица специалисти²⁰². В този смисъл може да се твърди, че това е относително проучена сфера. Не така изяснен и анализиран е обаче въпросът, свързан с образованието на българомюсюлманското население в първите следвоенни години, както и процесът на огромяване, издигнат по това време в ранг на държавна политика. Единствено изключение в тази област представлява едно изследване на Цв. Монов²⁰³.

В просветно отношение превратът на 9 септември 1944 г. заварва сред българите мюсюлмани две противоречиви тенденции – светска и религиозна. В резултат на водената до този момент правителствена политика, в т. ч. и дейността на „Родина“, новата власт заварва разгърната мрежа от държавни начални училища, а някъде и прогимназии, където образованието е изцяло светско и на български език²⁰⁴. Към тази система от училища следва да се добави и създаденият през 1940 г. в Райково среден курс по мохамеданско богословие и пансион към него. Всъщност този курс е един от основните активи на „Родина“ и е сформирани именно с цел подготовка в родински дух на бъдещи мюсюлмански духовници²⁰⁵. Същевременно в част от селищата, където „Родина“ не успява да проникне или влиянието ѝ преди 9 септември 1944 г. е слабо, продължава полулегалното съществуване на религиозни училища, в които най-често учител е местният ходжа и освен обучение по Коран, се преподава и турски език. Този тип училища, съществуването на които е ограничавано целенасочено до политическата промяна през 1944 г., след преврата бързо увеличават броя си и в много селища дори се превръщат в конкурентни на държавните. Тази констатация се потвърждава и в редица доклади на кметове на отделни селища до съответния околийски управител, на различни директори на училища до око-

лийските училищни инспектори и др. Така например в донесение от кмета на Рудозем до смолянския околийски управител от 15 декември 1944 г. се казва: „Учителският персонал не е подреден напълно, обаче там където е подреден, учениците не посещават училищата, защото техните родители искат да учат турски език, в турски училища, като смятат себе си принадлежащи към турската нация. На много места из селищата на общината има отворени турски училища (частни), които се ръководят от скъпо платени ходжи и се преподава на турски език с турски учебници. Тук-таме българските училища се посещават от малко ученици и то непостоянно.“²⁰⁶ Въз основа на сведенията, получени от кметовете на селищата в околията, околийският управител прави същите констатации в доклад до областния директор в Пловдив от 18 декември 1944 г. В него се казва, че занятията вече са започнали, но в българомохамеданските селища децата не посещават училищата и основната причина той вижда в неизучаването на Корана в тях. В доклада дори се прави констатацията, че населението държи повече за Корана, отколкото за хляба. В това той вижда причината за откриването на толкова много турски частни училища, в които се изучава турски (арабски). Явно е обаче, че както областният управител Даскалов, така вероятно и кметовете на селищата не правят разлика между турски и арабски, необходим за изучаването на Корана. Докладът на Даскалов съдържа ценни сведения за състоянието на училищното дело в българомюсюлманските селища непосредствено след преврата и за готовността на местното население дори да плаща глоби за неявяване на учениците в държавните училища, но да обучава децата си на Коран²⁰⁷.

Постепенно под натиска на населението властта се принуждава да легализира съществуването на турски частни училища. В конкретния случай става дума главно за училища, в които се изучава Корана, определяни в много случаи неправилно като турски. Разбира се, съществуват и много училища, където наред с Корана се преподава и турски, без обаче всички те да имат официалния статут на турски частни училища. В условията на конкуренция между държавните светски и частните религиозни училища, за да задържат учениците в българските училища, властите се принуждават първоначално да въведат изучаването на Коран, а после и да увеличат часовете по тази „дисциплина“ по един час дневно след учебните занятия²⁰⁸. Наред с това, за да привлекат учениците и за да спечелят на своя страна родителите им, просветните органи в българомюсюлманските околии започват да се стремят да доближат училището до непосредствените потребности на това население. В тази насока са и редица решения на околийски и местни конференции на ОФ и БРП (к), разпореждания на околийски училищни инспектори и пр. Така в окръжно № 71 от смолянския околийски училищен инспектор до директорите на училища в околията се казва: „Имайки предвид, че простите българи-мохамедани могат да бъдат подкупени от едно сърдечно отношение към тях, инспекцията вменява в дълг на всички учители да обърнат особено внимание на своето държане.

Те трябва да установят приятелски отношения и да бъдат в постоянен контакт с тях. Да ги подпомагат в личните и обществените им нужди. Например, да ги подпомагат с правилни съвети, да ги подпомагат при нужда с написване някакво заявление, да участват по тяхно искане в делегации пред разни власти да защитят техните справедливи искания и пр.

Това учителите трябва да правят не пасивно, т. е. само когато бъдат поканени, а активно. Нека се знае, че четенето на пресата може да играе огромна роля и то непременно трябва да се провежда. На помощ трябва да се явят учителите и да организират през един или два дни в седмицата колективно четене и разискване по интересни статии от в. „Отечествен фронт“, „Работническо дело“ или „Земеделско знаме“, според това, в коя организация кой вестник искат да четат...^{“209}

В този дух, във връзка с цитираното окръжно на училищната инспекция, е издадено и друго окръжно до кметовете в околията, с което им се възлага да оказват съдействие на учителите и същевременно да ги контролират²¹⁰. Документът е интересен като позиция на новата власт непосредствено след деветосептемврийския преврат за необходимостта от издигане на образованието на българомюсюлманското население. При това не само в тесния, школския смисъл на думата, но и чрез просвета на възрастните. Тук за първи път е препоръчана практиката за създаване на читателски групи по политпросвета на неграмотните – практика, която се налага като основна в огромотелния процес през следващите години. Цитираният по-горе документ е свидетелство и за започналата, макар и неясна, конкуренция за популярност сред българомюсюлманското население между държавната образователна система и частните турски училища в селищата, където има такива. Все още в тази конкуренция държавата не разчита на административните мерки, а залага на силата на убеждаването, че светското образование е по-добро.

Другата насока на извършващите се промени в системата на образованието в родопските околии, както и в останалите части на страната, е свързана с провеждането на чистка сред учителския и административния персонал. Както във всички сфери на обществения живот, така и в тази област непосредствено след преврата на 9 септември 1944 г. започва цялостно подменяне на учители, обвинени или набедени във „фашистка дейност“. За целта се приема и специална Наредба-закон за прочистването на учителския персонал от фашистките елементи²¹¹. Чистката продължава няколко години, като постепенно от нея са обхванати не само свързаните с бившия режим хора, но и привърженици или само потенциални привърженици на създаващата се опозиция. Така например в Смолян още през ноември 1944 г. околийският учителски ОФ комитет обсъжда „деянията“ на своите колеги, обвинени във „фашистка дейност“, и ги предлага за различни наказания²¹². Сред пострадалите в родопските околии са и голяма част от бившите вече членове на дружба „Родина“ и симпатизанти на нейните идеи. Масовата чистка в този район допълнително оголва и без това необез-

печените с квалифицирани учителски кадри учебни заведения. Този дефицит от учители се запазва и през следващите години и се превръща в един от основните проблеми пред просветното дело в родопските околии.

В изпълнение на различните правителствени и партийни решения за чистка на старите кадри и членовете на „Родина“ в областта на образованието е и решението за преобразуването, по същество закриването, на средния курс по мохамеданско богословие в Райково. На учениците, завършили обаче този курс, се дава право да продължат образованието си в гимназиите, като им се признаят годините в курса, и да се запишат в VII (дн. XI) клас. Същевременно на завършилите се дава право да заемат и светски длъжности. Пансионът към мохамеданския курс се запазва и минава на подчинение към Райковската гимназия. В него приоритетно остава да се приемат деца на българи мюсюлмани, с което за тях се отварят вратите към българското светско средно образование²¹³.

Всъщност мерките по преобразуването на курса по мохамеданско богословие в Райково биха могли да се разглеждат и като стъпка за стимулиране към по-високо образование на българомюсюлманската младеж. Тази политика на режима намира своята по-нататъшна реализация в откриването на специална българомохамеданска гимназия и пансион в Пловдив.

Въпросът за създаването на такава гимназия и пансион се дискутира още през 1945 г. с пропагандна цел във връзка с организираните от гърците меморандуми. За създаването на гимназията на 25 януари 1946 г. Народното събрание гласува и специален закон. Той е публикуван в „Държавен вестник“ на 9 февруари 1946 г.²¹⁴ Разликата между внесения в Народното събрание законопроект и приетия закон е, че както в заглавието, така и навсякъде в текста, където се употребява прилагателното „българомохамеданско“, „българомохамедански“, е добавено в скоби „помашко“, „помашки“²¹⁵.

В параграф 1 на Правилника за управлението и уредбата на гимназията се казва, че целта на училището е да подготвя за нуждите на българомохамеданското население свещенослужителски кадри (имами, хатиби и шериятски секретари) и вероучители по мохамеданско вероучение. По-надолу се уточнява, че училището е четирикласно, като обучението в него е безплатно и учениците са държавни стипендианти²¹⁶.

По много причини обаче откриването на училището и пансиона се забавят с 2 години. Оказва се трудно намирането на сграда. След лутане и спорове сградата на бившето старопиталище „Кочо х. Калчев“ в Пловдив е пригодена за нуждите на училището²¹⁷.

От възникването на идеята до реализацията ѝ се променя и профилът на училището, намалява се и броят на богословските дисциплини и се увеличават светските. В следващите години училището придобива изцяло светски характер и е приравнено към държавните гимназии.

Официалното откриване на училището, наречено „Мехмед Синап“, става на 5 октомври 1947 г.²¹⁸ За първи директор на гимназията е назначен бившият

родинец Риза Солаков. За набирането на ученици пловдивският областен директор изпраща специално окръжно до околийските управители в Девин, Златоград, Пазарджик и Смолян, с което се поставя задача да се наберат 80 младежи, завършили трети прогимназиален клас. В окръжното се казва: „...в него трябва да бъдат привлечени будни, честни и интелигентни младежи, които, както те, така и техните родители, са дали доказателства за патриотизъм и положително отношение към ОФ-власт ... На задачата трябва да се погледне с чувство на най-голяма отговорност, отчитайки, че се касае за политически акт с най-големи последици.“²¹⁹ Окръжното на пловдивския областен директор точно отразява замислите на управляващите – да създадат млада българомюсюлманска интелигенция, предана на новата власт. Чрез системата на държавните стипендианти тези млади българи мюсюлмани всъщност се превръщат в крепители на режима – практика, която ще бъде използвана и през следващите години посредством заделянето на бройки при кандидатстване в техникуми, специални училища и във висшите учебни заведения.

В духа на времето, когато непрекъснато се търсят връзки на приемственост между социалните борби през различните исторически епохи, на училището е дадено името „Мехмед Синап“. Този факт е интересен от гледна точка целенасоченото създаване на своеобразна българомюсюлманска митология и история в духа на класово-партийния подход, когато на личности и събития от миналото се приписват идеи и характеристики, каквито те явно не притежават, създават се фалшиви ореоли. Такъв е и случаят с родопския хайта и кърджалия от края на XVIII и началото на XIX в. – Мехмед Синап. Даването на това име на училището е използвано като повод за създаване на ореол около неговата личност. В бр. 19/20 на „Родопска правда“ от 15 юли 1947 г. на него е посветена уводната статия във вестника, а самият Синап е охарактеризиран като „легендарен борец срещу глада и мизерията“²²⁰. Акцентът се поставя върху неговия българомюсюлмански произход, с което се прави опит и за създаването на предистория на борбата за социална правда.

Тази реклама на родопския разбойник поставя началото на именуването на редица обекти с неговото име. В същия брой на „Родопска правда“ се съобщава за създаването на младежки бригадирски отряд „Мехмед Синап“, работещ в района на Имарет дере – Манастир. По-късно това име е дадено и на ТКЗС-то в с. Абланица, Неврокопско и пр. Започва и преиздаването и организирането на колективни четения на едноименната повест на Людмил Стоянов, написана през 1936 г. По-късно тя е използвана и при създаването на филм със същото заглавие²²¹. Въобще Мехмед Синап по споменатите по-горе причини се оказва изключително експлоатиран персонаж в контекста на българомюсюлманската политика на режима. Тази тенденция се запазва до 1959 г.²²² Ако трябва все пак да се обобщи въпросът за възникването и края на пропагандния мит за Мехмед Синап, той би трябвало да бъде разглеждан като един несъстоял се първи опит за създаването на „помашки“ героичен пантеон.

В развитието на просветното дело сред българите мюсюлмани 1947 г. е забележителна не само с откриването на гимназията в Пловдив. Тогава завършва средно образование и първата българка мюсюлманка – бъдещата депутатка Сабиха Аюпова²²³. Този факт е от изключителна важност като първи пробив в представата у българите мюсюлмани за ненужността, дори вредата от образование на девойките. Тази представа, вкоренила се като дълбоко убеждение сред голямото мнозинство от родителите, е причина за много протести срещу задължителното образование. Най-масово е недоволството срещу задължителността на образованието на момичетата, обсъждано и в някои общоселски комитети на ОФ²²⁴. Недоволството обаче е и общо – срещу започващата ограмотителна акция и срещу налагането на големи глоби от 3000 до 6000 лв. на родителите на неявяващите се в училище деца²²⁵.

Превратът на 9 септември 1944 г. заварва грамотността и въобще просветата сред българите мюсюлмани на изключително ниско ниво. В цитираното вече изследване на Монов се твърди, че преди войната само около 9% от мюсюлманското население на Смолянска околия е било грамотно. Още по-висок е процентът на неграмотните в другите околии²²⁶. Вероятно използваната от него статистика отчита единствено грамотните на български език мюсюлмани, тъй като следва да се има предвид фактът, че известна част от мъжкото население, особено по-възрастните и свързани с религиозния култ негови представители, познават турско-арабското писмо. Независимо от това обаче, общата неграмотност на българите мюсюлмани към 9 септември 1944 г. вероятно надхвърля 85% и е съществено по-висока от средния процент на неграмотните в страната, който по данни на МНП е 31,6%²²⁷. Тези цифри показват достатъчно ясно сериозността на проблема за ограмотяването на българомюсюлманското население. Много скоро след преврата неговото решаване се превръща в първостепенна задача.

Първите опити в това отношение обаче не са особено насърчителни. Те са дело главно на местни учители и активисти и обхващат само отделни селища. Едва от 1947 г. тази кампания се превръща в национална, като акцията се ръководи от НК на ОФ. Създадените обаче по тази линия курсове продължават да работят без програма и учебници и се разчита главно на ентузиазма на местните учители и на административни мерки за привличане на курсистите. Всъщност след падане на ентузиазма през следващите години тези административни мерки остават основните при провеждане докрай на ограмотителната акция.

От 1948 г. Министерството на народната просвета поема организацията и ръководството на курсовете по ограмотяване²²⁸. Още в края на предната година то изисква от своите регионални поделения, директорите на гимназии и учителите да предоставят сведения за броя на неграмотните в съответните околии²²⁹. На базата на тези данни в Хасковска област, където процентът на неграмотност е най-висок за страната, са регистрирани 68 869 души от 15- до 45-годишна възраст. Само в Маданска околия на същата област, където съгласно преб-

рояването от 1946 г. населението е 4570 души, регистрираните като неграмотни са 1670²³⁰.

Тези резултати карат Министерството на народната просвета да предприеме бързи мерки. Със свое окръжно от 9 март 1948 г. то започва организирането на задължителни ограмотителни курсове²³¹. Обособяват се два вида курсове с продължителност по 4 месеца – за неграмотни и за малограмотни. В курса за неграмотни се изучава материалът за първо и второ отделение по български език и смятане, а в курса за малограмотни се изучава материалът за трето и четвърто отделение по четене и смятане, практическа геометрия, география и естествознание. Както се вижда, поставена е задача само за придобиване на елементарни познания за четене и смятане. Макар според сведенията на МНП през учебната 1948/49 г. да са ограмотени 49 950 души, отчита се, че от завършилите първия курс за неграмотни само малък процент се записват в курса за малограмотни. Сред голям брой от завършилите първия курс впоследствие настъпва вторична неграмотност поради липса на практика на четене и писане. Както свидетелстват документите, битовите условия в помещенията, където се провеждат тези курсове за възрастни, са изключително лоши. Така например в доклад на министъра на народната просвета се споменава, че в родопско село (не се уточнява кое) за черна дъска се използва голяма тава, върху която ограмотяващите се пишат на колене. В редица селища ръководителите на курсовете сами си носели лампи от домовете, за да могат да провеждат занятията и пр.²³² Лошите битови условия съпътстват постоянно провеждащите се ограмотителни курсове в тези райони и през следващите години.

В духа на възпретия от десетия пленум на ЦК на БРП (к) македонистки курс, опити за създаването на ограмотителни курсове на македонски език се правят и в някои българомюсюлмански селища в Разложка и Неврокопска околия. Поради странния и полуразбираем за населението език обаче организирането на такива курсове се оказва още по-трудно, отколкото ограмотяването на български. Това е причината за провалянето на създадените два курса в Бабек, както и в Якоруда, Белица и други селища на Разложка околия²³³. За трудностите около този тип ограмотяване и за консерватизма на българомюсюлманското население в този район на Западните Родопи свидетелства докладът на околийския училищен инспектор в Разлог. В него се казва: „Голям брой от неграмотните са мохамедани, които имат отрицателно отношение към просветата в по-голямото си число. Освен това живеят в разпръснати една от друга колиби на 1, 2 и 3 километра и много трудно може да се съберат на едно място, за да се отпочне системна работа върху тях. Влизането на учител в техните къщи е изключено, поради това, че съпругите им са забулени и се крият от учителите. От друга страна, техният фанатизъм пречи на това. Ако е въпрос за изучаване на Корана, ще намерят време и сили да сторят това, но да се запознаят с елементарно писане и четене на македонски или български език, не проявяват голям интерес.“²³⁴ Именно по споменатите в този доклад причини ограмотяване-

то на македонски език се оказва невъзможно. По аналогичен начин реагира и населението в Неврокопско²³⁵. Злополучният експеримент за огромяване на т. нар. македонски език на населението на Пиринска Македония като цяло приключва заедно със скъсването между Тито и Коминформбюро през юни 1948 г.²³⁶

Поради очертаващото се изоставане на огромотелната кампания в страната политическото ръководство на комунистическата партия предприема поредица от нови мерки.

За цялостно подобрене на образователната и партийнополитическата работа в родопските околии на 23 август 1948 г. Секретариатът на ЦК на БРП (к) приема специални решения²³⁷, залегнали и в 30-то постановление на Министерския съвет²³⁸. В решенията се предвижда изпращане на „здравни, прогресивни учителски кадри“ в родопските околии, и по-специално в българомюсюлманските селища, и подsigуряването на дребни привилегии за тези учители. За първи път на МНП и Комитета за наука, изкуство и култура (КНИК) се възлага да предвидят стипендии за учебната 1948/49 г. на млади българи мюсюлмани, които да бъдат изпратени в гимназиите, специалните училища и университетите със задължението да се върнат на работа в своите околии след завършване на образованието си. С това решение, както и с последвалото окръжно на НС на ОФ от 16 ноември 1948 г. до околийските народни съвети, училищните инспекторати и директорите на училища огромотелната кампания се обявява за общонародна задача²³⁹. В него на споменатите просветни органи се възлага задачата за привличането в огромотелните курсове на цялото неграмотно население до 50-годишна възраст и всички подлежащи на обучение деца. В окръжното се казва, че вече е изработен буквар за възрастни, който да улесни обучаваните, а също така и учителите²⁴⁰.

Наред с тези мерки, предприемат се и конкретни стъпки за затваряне на частните училища в българомюсюлманските селища, в които ходжите обучават на Коран децата. С това всъщност се слага край на алтернативната религиозна форма на обучение в българомюсюлманските селища. Държавната образователна система остава без конкуренция, което поставя началото на нов етап в развитието на просветното дело сред българомюсюлманското население.

БЕЛЕЖКИ

¹ Христов, Х., А. Караманджуков. Дружба „Родина“ и възрожденското движение в Родоп (1937–1947). Документи. Съст. Х. Христов, А. Караманджуков. – Родопски сборник (РСб.). Т. 7. С., 1995, 13–16. (Протокол за решението на група млади българи мохамедани от гр. Смолян да подготвят и изнесат първата българомохамеданска вечеринка; Протокол за изнесената първа българомохамеданска вечеринка.)

² Пак там, 18–21. (Устав на българомохамеданската културно-просветна и благотворителна дружба „Родина“.)

³ Михайлов, С. Възрожденският процес. С., 1993, 138–143.

⁴ Христов, Х., А. Караманджуков. Цит. същ., с. 17.

- ⁵ Родина. Т. 4. 1941–1942. Пловдив, 1944, 53–55.
- ⁶ Михайлов, С. Цит. съч., с. 143.
- ⁷ Караманджуков, А. Документи по възникването и дейността на дружбите „Родина“. – В: РСб. Т. 5. С., 1983, 200–205.
- ⁸ Маринов, П. Бегайте, културата иде. – В: Родина. Т. 4. 1941–1942. Пловдив, 1944, с. 83.
- ⁹ Христов, Х. А. Караманджуков. Цит. съч., с. 302.
- ¹⁰ Пак там, 291–292.
- ¹¹ Държавен вестник, № 147, 5 юли 1942.
- ¹² Христов, Х. А. Караманджуков. Цит. съч., 285–288.
- ¹³ ЦДА, ф. 166, оп. 1, а. е. 1178, л. 113–114.
- ¹⁴ Пак там, ф. 1Б, оп. 40, а. е. 475, л. 9–20.
- ¹⁵ Пак там, л. 18.
- ¹⁶ ДА – Смолян, ф. 11, оп. 1, а. е. 2, л. 2; ДА – Пловдив, ф. 90, оп. 1, а. е. 1, л. 69–70; ДА – Кърджали, ф. 82, оп. 1, а. е. 1, л. 26.
- ¹⁷ ДА – Пловдив, ф. 959 К, оп. 1, а. е. 40, л. 178.
- ¹⁸ Пак там, л. 180.
- ¹⁹ ДА – Смолян, ф. 11, оп. 1, а. е. 2, л. 2.
- ²⁰ Пак там, ф. 16, оп. 1, а. е. 14, л. 25.
- ²¹ ДА – Пловдив, ф. 959 К, оп. 1, а. е. 8, л. 13; а. е. 7, л. 2.
- ²² АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 216, л. 6–7; ДА – Пловдив, ф. 959К, оп. 1, а. е. 309, л. 4–6.
- ²³ Цит. по: Народна демокрация или диктатура. Христоматия по история на България. Съст. Л. Огнянов и колектив. С., 1992, с. 12.
- ²⁴ Родопска мисъл, № 1, 20 март 1945; ДА – Пловдив, ф. 959К, оп. 1, а. е. 40, л. 179–190.
- ²⁵ ДА – Пловдив, ф. 959К, оп. 1, а. е. 40, л. 183.
- ²⁶ Пак там, л. 187.
- ²⁷ Пак там; ЦДА, ф. 1, оп. 40, а. е. 478, л. 12.
- ²⁸ ЦДА, ф. 1, оп. 40, а. е. 478, л. 39.
- ²⁹ ДА – Смолян, ф. 16, оп. 1, а. е. 34, л. 5.
- ³⁰ ДА – Пловдив, ф. 90, оп. 1, а. е. 11, л. 66.
- ³¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 40, а. е. 478, л. 12.
- ³² ДА – Кърджали, Ч.П.405, л. 39. (Зеров, А. Бележки за живота и страданията ми в с. Рудозем – Смолянска околия).
- ³³ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 18, л. 9.
- ³⁴ ЦДА, ф. 117, оп. 3, а. е. 23, л. 4–5.
- ³⁵ Пак там, л. 5.
- ³⁶ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 18, л. 64–66.
- ³⁷ Държавен вестник, № 18, 24 окт. 1945.
- ³⁸ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 17, л. 5.
- ³⁹ ДА – Кърджали, Ч.П. 405, л. 46; ЦДА, ф. 1Б, оп. 40, а. е. 478, л. 13.
- ⁴⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 40, а. е. 478, л. 13.
- ⁴¹ ДА – Кърджали, ф. 50, оп. 1, а. е. 27, л. 2.
- ⁴² Родопска мисъл, № 1, 20 март 1945.
- ⁴³ ДА – Смолян, ф. 2Б, оп. 1, а. е. 4, л. 20–23.
- ⁴⁴ Родопска правда, № 1, 1 март 1946.
- ⁴⁵ Родопска мисъл, № 1, 1 март 1946.
- ⁴⁶ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 167, л. 32–37; Огнянов, Л. Държавно-политическата система на България 1944–1948. С., 1993, с. 84; Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1944–1999. С., 2000, с. 34.
- ⁴⁷ ДА – Смолян, ф. 16, оп. 1, а. е. 14, л. 25.
- ⁴⁸ Пак там.
- ⁴⁹ Родопска правда, № 1, 1 окт. 1946.
- ⁵⁰ Пак там.

- ⁵¹ ДА – Смолян, ф. 16, оп. 1, а. е. 14, л. 25.
- ⁵² Пак там, ф. 9Б, оп. 1, а. е. 19, л. 49.
- ⁵³ *Огнянов, Л.* Цит. съч., с. 122; *Калинова, Е., И. Баева.* Цит. съч., с. 37.
- ⁵⁴ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 357, л. 1–12.
- ⁵⁵ Пак там, л. 9–10.
- ⁵⁶ Пак там, а. е. 358, л. 1–23.
- ⁵⁷ ДА – Смолян, ф. 2Б, оп. 1, а. е. 17, л. 115; ф. 76, оп. 1, а. е. 22, л. 15.
- ⁵⁸ ДА – Благоевград, ф. 5Б, оп. 1, а. е. 4а, л. 2.
- ⁵⁹ *Ангелов, В.* Хроника на едно национално предателство. С., 1998, 125–143.
- ⁶⁰ Пак там, с. 130.
- ⁶¹ ДА – Благоевград, ф. 242, оп. 1, а. е. 25, л. 50; *Ангелов, В.* Цит. съч., 133–134.
- ⁶² ДА – Благоевград, ф. 1Б, оп. 1, а. е. 45–50.
- ⁶³ Пак там, л. 15.
- ⁶⁴ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 8, л. 8–16.
- ⁶⁵ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 428, л. 7.
- ⁶⁶ Пак там, а. е. 409, л. 9.
- ⁶⁷ АМВнР, оп. 9, а. е. 7, л. 17–30.
- ⁶⁸ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 17, л. 1.
- ⁶⁹ ДА – Смолян, ф. 16, оп. 1, а. е. 34, л. 13.
- ⁷⁰ ДА – Пловдив, ф. 959К, оп. 1, а. е. 309, л. 4–6.
- ⁷¹ Родопска правда, № 11, 1 февр. 1947.
- ⁷² ДА – Благоевград, ф. 5Б, оп. 1, а. е. 4, л. 89.
- ⁷³ АМВР, ф. 15, оп. 1, а. е. 14, л. 194; Държавен вестник, № 154, 7 юни 1947.
- ⁷⁴ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 20, л. 8–10.
- ⁷⁵ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 34, л. 6.
- ⁷⁶ Родопска правда, № 9, 1 февр. 1947.
- ⁷⁷ ДА – Пловдив, ф. 959К, оп. 1, а. е. 40, с. 173.
- ⁷⁸ Пак там, с. 174.
- ⁷⁹ Родопска правда, № 21–22, 31 авг. 1947.
- ⁸⁰ Пак там.
- ⁸¹ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 18, л. 66; а. е. 4, л. 54–55; ЦДА, ф. 165, оп. 1, а. е. 38, л. 2–6.
- ⁸² Родопа, № 3–4, март–април 1946, с. 13; *Sarides, E.* Ethnizität und Gesellschaft. Freie Universität – Berlin, 1987, p. 19.
- ⁸³ ЦДА, ф. 165, оп. 1, а. е. 38, л. 7–16.
- ⁸⁴ АМВнР, оп. 9, а. е. 116, л. 3–5.
- ⁸⁵ *Sarides, E.* Цит. съч.; *Magritiotis, J.* Thrakika, 1980–1981, No 2–3, p. 56.
- ⁸⁶ *Sarides, E.* Цит. съч., с. 40.
- ⁸⁷ АМВР, ф. 15, оп. 1, а. е. 14, л. 243.
- ⁸⁸ Пак там, ф. 1, оп. 1, а. е. 13, л. 144; 165.
- ⁸⁹ Пак там, а. е. 326, л. 57–61.
- ⁹⁰ Пак там, а. е. 13, л. 196–199.
- ⁹¹ Пак там, а. е. 13, л. 144.
- ⁹² Пак там, л. 144, 165, 196.
- ⁹³ *Огнянов, Л.* България в международните отношения 1947–1955 г. – В: Модерният историк. С., 1999, с. 322; *Тодорова, Р.* Възстановяване на дипломатическите отношения между България и Гърция след Втората световна война. – ИПР, 1993, № 12, 60–77.
- ⁹⁴ ЦДА, ф. 147Б, оп. 3, а. е. 1701, л. 1–37.
- ⁹⁵ ДА – Смолян, ф. 92, оп. 1, а. е. 3, л. 9–10.
- ⁹⁶ Пак там.
- ⁹⁷ Пак там, ф. 76, оп. 1, а. е. 8, л. 8.
- ⁹⁸ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 438, л. 2–3.
- ⁹⁹ ДА – Благоевград, ф. 1Б, оп. 1, а. е. 16, л. 94.

- ¹⁰⁰ Пак там.
- ¹⁰¹ Родонски фронт, № 20, 20 апр. 1946.
- ¹⁰² ДА – Кърджали, ф. 82, оп. 1, а. е. 1, л. 95.
- ¹⁰³ ЦДА, ф. 165, оп. 1, а. е. 38, л. 68.
- ¹⁰⁴ Пак там, л. 26–36.
- ¹⁰⁵ ДА – Благоевград, ф. 1Б, оп. 1, а. е. 45, л. 136; ф. 5Б, оп. 1, а. е. 2, л. 2.
- ¹⁰⁶ Родопз, № 3–4, март–април 1946, с. 3.
- ¹⁰⁷ АМВР, оп. 9, а. е. 6, л. 103–119.
- ¹⁰⁸ Родопски фронт, № 25, 1 юли 1946.
- ¹⁰⁹ Пак там, № 28, 20 юли 1946; Родопска правда, № 1, 1 окт. 1946.
- ¹¹⁰ *Sarides, E.* Цит. съч.; *Magritiotis, J.* Цит. съч. и др.
- ¹¹¹ ДА – Пловдив, ф. 685, оп. 1, а. е. 34, л. 34.
- ¹¹² ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 8, л. 15.
- ¹¹³ ЦДА, ф. 147Б, оп. 3, а. е. 1694, л. 2–11.
- ¹¹⁴ Пак там, л. 7.
- ¹¹⁵ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 4, л. 13.
- ¹¹⁶ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 13, л. 10.
- ¹¹⁷ Пак там, а. е. 215, л. 8.
- ¹¹⁸ Пак там, а. е. 13, л. 32.
- ¹¹⁹ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 4, л. 50.
- ¹²⁰ Пак там, л. 61.
- ¹²¹ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 13, л. 72.
- ¹²² Пак там, л. 144.
- ¹²³ Пак там
- ¹²⁴ Пак там, а. е. 309, л. 23.
- ¹²⁵ Пак там, а. е. 11, л. 8.
- ¹²⁶ Пак там, а. е. 777, л. 12.
- ¹²⁷ Пак там, а. е. 405, л. 23.
- ¹²⁸ Пак там, л. 73.
- ¹²⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 1158, л. 1–6.
- ¹³⁰ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 407, л. 3–4.
- ¹³¹ Пак там, л. 94–95.
- ¹³² Пак там, а. е. 417, л. 37.
- ¹³³ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 8, л. 16.
- ¹³⁴ Пак там, л. 11.
- ¹³⁵ ДА – Благоевград, ф. 5Б, оп. 1, а. е. 5, л. 68 б.
- ¹³⁶ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 4, л. 224.
- ¹³⁷ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 417, л. 59; а. е. 405, л. 104.
- ¹³⁸ Пак там, а. е. 438, л. 2–5.
- ¹³⁹ ДА – Смолян, ф. 92, оп. 1, а. е. 3, л. 11.
- ¹⁴⁰ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 417, л. 4.
- ¹⁴¹ Пак там, а. е. 405, л. 9.
- ¹⁴² Пак там, а. е. 70, л. 23.
- ¹⁴³ Пак там, а. е. 405, л. 35–27.
- ¹⁴⁴ Пак там, а. е. 70, л. 40.
- ¹⁴⁵ Пак там, а. е. 417, л. 59.
- ¹⁴⁶ ДА – Благоевград, ф. 5Б, оп. 1, а. е. 18, л. 508; *Шарланов, Д.* Горяните. Кои са те? С., 1999, с. 162.
- ¹⁴⁷ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 215, л. 8; а. е. 11, л. 5.
- ¹⁴⁸ Пак там, а. е. 417, л. 4; *Шарланов, Д.* Цит. съч., с. 162.
- ¹⁴⁹ Пак там, а. е. 11, л. 5.
- ¹⁵⁰ Пак там.
- ¹⁵¹ АМВР, ф. 15, оп. 1, а. е. 14, л. 279–280; *Шарланов, Д.* Цит. съч., с. 162

- ¹⁵² ДА – Благоевград, ф. 5Б, оп. 6, а. е. 19, л. 7.
- ¹⁵³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 378 л. 80–86; ДА – Благоевград, ф. 2Б, оп. 1, а. е. 227, л. 21.
- ¹⁵⁴ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 11, л. 22.
- ¹⁵⁵ Шарланов, Д. Цит. съч. с. 162.
- ¹⁵⁶ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 421, л. 62.
- ¹⁵⁷ Шарланов, Д. Цит. съч., с. 162; ДА – Смолян, ф. 92, оп. 1, а. е. 3, л. 11.
- ¹⁵⁸ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 309, л. 40.
- ¹⁵⁹ Пак там, а. е. 438, л. 80.
- ¹⁶⁰ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 13, л. 32.
- ¹⁶¹ Пак там, а. е. 438, л. 38.
- ¹⁶² Пак там, ф. 15, оп. 1, а. е. 14, 243.
- ¹⁶³ Пак там, ф. 1, оп. 1, а. е. 309, л. 43.
- ¹⁶⁴ Пак там, а. е. 616, л. 9.
- ¹⁶⁵ Пак там, ф. 15, оп. 1, а. е. 14, л. 243.
- ¹⁶⁶ Шарланов, Д. Цит. съч., 162–163.
- ¹⁶⁷ Пак там, с. 164.
- ¹⁶⁸ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 135, л. 7–8.
- ¹⁶⁹ Пак там, а. е. 309, л. 3–7.
- ¹⁷⁰ Пак там, ф. 15, оп. 1, а. е. 14, л. 144.
- ¹⁷¹ Пак там, ф. 1, оп. 1, а. е. 135, л. 16.
- ¹⁷² ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 39, л. 1.
- ¹⁷³ Пак там, л. 3.
- ¹⁷⁴ Пак там.
- ¹⁷⁵ ДА – Благоевград, ф. 1Б, оп. 1, а. е. 49, л. 185–186.
- ¹⁷⁶ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 777, л. 12.
- ¹⁷⁷ Трифонов, С. Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944–1989). – В: Страници от българската история. Т. 2. С., 1993, 211–212.
- ¹⁷⁸ ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 19, л. 17–18.
- ¹⁷⁹ Пак там, 22–23.
- ¹⁸⁰ АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 777, л. 1–2.
- ¹⁸¹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 8, а. е. 186, л. 24–36.
- ¹⁸² АМВР, ф. 1, оп. 1, а. е. 777, л. 15.
- ¹⁸³ Пак там, л. 20–23.
- ¹⁸⁴ Пак там, л. 24–26.
- ¹⁸⁵ Пак там, л. 23.
- ¹⁸⁶ Пак там.
- ¹⁸⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 8, а. е. 186, л. 24–36.
- ¹⁸⁸ Пак там, л. 33–35.
- ¹⁸⁹ Пак там, л. 35.
- ¹⁹⁰ Пак там, л. 3.
- ¹⁹¹ Пак там, л. 27–34.
- ¹⁹² Пак там, л. 27.
- ¹⁹³ Пак там.
- ¹⁹⁴ Пак там, л. 30.
- ¹⁹⁵ Пак там, л. 31.
- ¹⁹⁶ Пак там, л. 33.
- ¹⁹⁷ Пак там.
- ¹⁹⁸ Пак там, л. 34.
- ¹⁹⁹ Пак там.
- ²⁰⁰ Konstantinov, J. An Account of Pomak Conversions in Bulgaria (1912–1990). – In: Minderheitenfragen in Südosteuropa. Hg. Seewann, G. München, 1992.
- ²⁰¹ Колева, К. Етнолингвистична характеристика на Шуменското Герлово. – В: Диалектология и лингвистична география. Сб. под ред. на В. Радева. С., 1999, 344–349.

²⁰² Чичовска, В. Политиката срещу просветната традиция. С., 1995; Просветната политика в България през 40-те и 50-те години. – ИПр, 1994–1995, № 2, 40–46; Културната политика на пароднодемократичната власт (1944–1948 г.) – ИПр, 1979, № 4–5, 114–137; Маринова, Р. Реформирање на българското училище (1948–1953 г.) – История, 1999, № 4–5, 41–52.

²⁰³ Монов, Ц. Просветното дело сред българите с мохамеданска вяра в Родопския край в годините на народната власт. – В: РСБ. Т. 3. С., 1973, 9–52.

²⁰⁴ Дружба „Родина“..., с. 256.

²⁰⁵ Пак там, с. 251.

²⁰⁶ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 18, л. 9; ф. 16, оп. 1, а. е. 34, л. 1–2.

²⁰⁷ Пак там, ф. 76, оп. 1, а. е. 4, л. 18–20.

²⁰⁸ Монов, Ц. Цит. съч., с. 22.

²⁰⁹ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 4, л. 8–10.

²¹⁰ Пак там, л. 45.

²¹¹ Държавен вестник, № 277, 16 окт. 1944.

²¹² Монов, Ц. Цит. съч., с. 20.

²¹³ ДА – Смолян, ф. 16, оп. 1, а. е. 36, л. 63.

²¹⁴ Държавен вестник, № 31, 9 февр. 1946.

²¹⁵ ЦДА, ф. 117, оп. 9, а. е. 532, л. 3.

²¹⁶ АМВНР, оп. 9, а. е. 109а, л. 1–18.

²¹⁷ Родопска правда, № 17, 1 юни 1947.

²¹⁸ Пак там, № 19–20, 15 юли 1947.

²¹⁹ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 37, л. 9.

²²⁰ Родопска правда, № 19–20, 15 юли 1947.

²²¹ Стоянов, Л. Мехмед Синап. Историята на един бунт. С., 1947.

²²² ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 378, л. 1–3.

²²³ Родопска правда, № 19–20, 15 юли 1947.

²²⁴ ДА – Смолян, ф. 76, оп. 1, а. е. 8, л. 8–12.

²²⁵ Пак там, ф. 16, оп. 1, а. е. 36, л. 63.

²²⁶ Монов, Ц. Цит. съч., с. 15.

²²⁷ ЦДА, ф. 142, оп. 12, а. е. 76, л. 7.

²²⁸ Пак там, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 1090, л. 58–60.

²²⁹ Пак там, ф. 142, оп. 5, а. е. 32, л. 41.

²³⁰ Монов, Ц. Цит. съч., 36–37.

²³¹ Пак там, л. 52.

²³² Пак там, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 32, л. 58.

²³³ Ангелов, В. Цит. съч., с. 217.

²³⁴ ЦДА, ф. 142, оп. 5, а. е. 32, л. 77.

²³⁵ Ангелов, В. Цит. съч., с. 227.

²³⁶ Пак там, с. 238–289.

²³⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а. е. 32, л. 60.

²³⁸ Пак там, оп. 8, а. е. 169, л. 1–7.

²³⁹ Пак там.

²⁴⁰ Пак там, л. 2.

УКАЗАНИЕ
ЗА ПРИЕМАНЕ И ОФОРМЯНЕ НА РЪКОПИСИТЕ ЗА ГОДИШНИКА
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Ръкописите трябва да са в обем до 100 машинописни страници (вкл. фигури и таблици). В специални случаи се приемат студии с по-голям обем (до 120 стр.).

За всеки отделен ръкопис се прилага рецензия и препис-извлечение от протокола на катедрното заседание.

Приемат се ръкописи и на различни чужди езици, като авторът(ите) носи(ят) пълната отговорност за предложения на съответния език текст, което е валидно и за резюме на чужд език (граматика, пунктуация, стилстика, терминология).

Ръкописът се представя в един екземпляр, придружен с копие на електронен носител (дискета), на който са отбелязани текстовите и графичните програми, както и версията, която е използвана. За чуждоезичните текстове да се прилагат и използваните шрифтове.

Приемат се само ръкописи, написани на компютър, с редактор Word (под Windows). Препоръчва се използването на шрифт Times New Roman и кирилизирания му версия.

Титулната страница включва стандартната шапка, заглавието и двете имена на автора(ите). Следва резюме на чужд език, в което се изписват отново двете имена на автора(ите) и пълното заглавие на статията. Резюмето да е с обем ок. 20 реда. При статия на чужд език резюмето е на български език.

При пазиране на текста се допускат само при най-важните моменти различни шрифтове, като се избягват получер (Bold) и разредки (интервали между буквите).

Литературата трябва да включва всички автори, споменати в текста, подредени по азбучен ред. Имената им се изписват с редовни букви и в курсив. Да се спазват стандартните библиографски изисквания и съкращения. Ако студията е на чужд език, най-напред се изписва западната литература, следвана от българската, и обратно.

Фигурите да се изчертават не по-големи от формат А-4 и да позволяват намаляване. Да бъдат изготвени на рисувателни програми Corel (7, 8), Adobe Illustrator (5, 7, 8), за които всички текстови елементи да бъдат обърнати към криви, Adobe PhotoShop (4, 5), като на дискетите се отбелязва използваната версия. Препоръчително е те да се представят във формат GPI, EPS или TIFF.

Таблиците да се изчертават не по-големи от формат А-4, като се използва редактор Word table или Word Excel.

Фотографи, схеми, чертежи, табла се представят също във формат А-4, като снимките трябва да имат високо качество и добър контраст.

Литературата се описва по възприетия от Университетско издателство начин:

Периодично издание:

Филов, Б. Куполните гробници при Мезек. – ИБАИ, XI, 1937, 1–116.

Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. I. Обезсмъртяването. – ГСУ. ИФ, 75, 1982, 13–47.

Adorno, T. Thesen zur Kunstsoziologie. – Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie, XIX, 1967, No 1, S. 32–79.

Книга:

Ангелов, Б. Борбата за делото на Кирил и Методий. С., 1969.

Hoddinott, R. The Thracians. New York, 1981.

Сборник:

Ангелов, Д. Покръстване на българите – причини и последици. – В: Православното в България. С., 1974, 77–108.

Bookidis, N. Ritual dining at Corinth. – In: Greek sanctuaries. New approaches. London – New York, 1993, 45–61.